
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Checked 2012

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 799 विषय धर्मशास्त्र
नाव. धर्मशास्त्र मि. प्रा. टीका. (mss)
लेखक/लिपीकार
पृष्ठ 80 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 799 विषय धर्मशास्त्र
नाव. धर्मशास्त्र मि. प्रा. टीका. (mss)
लेखक/लिपीकार
पृष्ठ 80 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

— धर्मशास्त्र — [illegible]

टी॰ श्रीगणेशाय नमः॥ गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थविशेषस्य गुण
धर्माश्च प्रदर्शिताः अधुना तदधिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते॥ आ
शौचशब्देन च कालस्नानाद्यपनोद्यः पिंडोदकदानादिविधेरध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः॥ पुरुषग
तः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रं॥ अशुद्धा बांधवाः सर्व इत्यादावशुद्धत्वाभिधानात्॥
अशुद्धत्वस्य च वह्न्यवहारेऽनाहितानि दीक्षितादावनधिकारमात्रे प्रयोगाभावात् व्यवहारव्युत्पत्तिनि
बंधनत्वाच्च शब्दस्यार्थावगतेः॥ किंच॥ यथाशौचितं॥ दानादिनिषेधदर्शनात् तद्योग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेयं क
ल्पते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादोषप्रसंग इत्युपेक्षणी
योयं पक्षः तत्राशौचिभिः सपिंडादिभिर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह॥ ॥ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः॥ आश्म
शानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः॥१॥ यमसूक्तं तथा गाथां जपद्भिर्लौकिकाग्निना॥ स दग्धव्य उपेतः श्चेद्

शिव १

हिताग्न्यावृतार्थवत्॥२॥ ॥ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यासौ ऊनद्विवर्षः तं प्रेतं निखनेत् भूम्यावटं कृत्वा विर
ध्यात् न पुनर्दहेदित्यर्थः॥ न च॥ सकृत्प्रसिंचेत्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्या
त्॥ अयं च गंधमाल्यानुलेपनादिभिरलंकृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनिचयरहितायां बहिर्ग्रामान्नि
खननीयः॥ यथाह मनुः॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बांधवा बहिः॥ अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनाद्
ऋते॥३॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया॥ अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु॥४॥
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वेत्ययमर्थः॥ यथारण्ये काष्ठं त्यक्त्वोदासीनास्तद्विषये भवंति तथोनद्विवर्षमपि खातायां
भूमौ परित्यज्य तद्विषये शावाद्यौर्ध्वदैहिकेषूदासीनैर्भवितव्यमित्यस्याचारादिप्राप्तस्याद्याद्यभावोनेन दर्श्यते॥
न स्पृश्यते स च घृतेनाभ्यज्य यमगाथां गायद्भिर्निधातव्यः॥ ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि॥ यमगा
थां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्॥५॥ इति यमस्मरणात्॥ ततस्तस्मादूनद्विवर्षादितरः पूर्णद्विवर्षो यो

श्रा॰टी॰
२

मृतोसौ श्मशानपर्यंतं ज्ञातिभिः सपिंडैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरस्सरैरनुव्रज्योऽनुगंतव्योस्मादेववचनादूनद्विवर्ष
स्यानुगमनमनियतमितिगम्यते॥ अनुगम्यच परेपि वा समित्यादियमस्मृतेः यमदेवताश्चगाथा जपद्भिर्लौकि
केनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यः यद्विजातारणिर्नास्ति तत्संभवे तु तन्मथितेन दग्धव्यो न लौकिकेन तस्याग्निसंपा
द्यकार्यमप्राप्यत्वेनोपपत्तेः लौकिकाग्निश्च चंडालान्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः॥ चंडालाग्निरमेध्याग्निः सूतका
ग्निश्च कर्हिचित् पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः॥ इति देवलस्मरणात्॥ लौगाक्षिणा चाम विशेष
उक्तः तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च॥ सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयमिति॥ अयमर्थः
चूडाकर्मोत्तरकाले नियमेनाग्न्युदके दानं कार्यं॥ अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वमकृतचूडेऽपीच्छयाग्नेतास्युदयका
मनया द्वयमग्न्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यं नियमेनेति विकल्पः मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः॥ नाऽत्रिवर्षस्य क
र्तव्या बांधवैरुदकक्रिया॥ जातदंतस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति॥ तिउदकग्रहणं साहचर्यादग्निसंस्कारस्याप्यु

पलक्षणं नात्रिवर्षस्येति वचनात् कुलधर्मापेक्षया चूडोत्कर्षेपि वर्षत्रयादूर्ध्वं अग्न्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते
लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात् प्रागपि कृतचूडस्य तत्पोर्नियम इति विवेचनीयम्॥ उपेतश्चेद्यद्युपनीतस्तर्ह्याहिता
ग्न्यावता आहिताग्निर्दाहस्त्वग्निर्यथागृह्यादिप्रसिद्ध्या लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः॥ अर्थवत्प्रयोजनवत्॥
अयमर्थः॥ यत्कर्मं द्वारकार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोषणप्रोक्षणादिस्तदुपादेयं यत्तु नष्टप्रयोज
नं यात्प्रयोजनादितं निवर्तते॥ तथा लौकिकाग्निविधाने नोपनीतस्यानाहिताग्नेश्चार्गृह्याग्निनादाहविधाने
न पहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति॥ अग्न्यंतरविधानं च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तं॥ आहिताग्नि
र्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः इति न च श्मशानं प्रत्यग्नि
काष्ठदितं यनं कार्यं॥ यस्मात् पतितस्याग्निंतृणकाष्ठं हविर्विद॥ प्रेतत्वं हि सदा॥ तस्मात्स्वधर्मेण लिप्यते॥ इ
ति यमस्मरणात्॥ तथा दाहश्च स्नपनाद्यनंतरं कर्तव्यः प्रेतं दहेच्छुभैर्गंधैः स्नापितं स्रग्विभूषितं॥ इति स्मरणा

तृ॥ अथैतस्मिन्युक्तं स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः॥ नग्नदेहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेत्॥११॥ इति किं
चिद्देयमिति शववस्त्रैकदेशं श्मशानवासिभ्यो देयं परित्यजेदित्यर्थः॥ तथा प्रेतनिर्हरणेपि मनुना विशेषो दर्शितः॥
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्॥ अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता॥१२॥ अत्र च स्वेषु ति
ष्ठत्स्विति विवक्षितमस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात्॥ दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्॥ पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासं
ख्यं द्विजातयः॥१३॥ इति तथा हारीतेनापि॥ न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति॥ यदा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्य
ते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः
कार्यः आशौचं॥ चात्र सद्यःसारिकमेव॥ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमि
ति वसिष्ठस्मरणात्॥ अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रं॥ सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यस्तथाग्निना॥ असौ स्वर्गाय
लोकाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः॥१४॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥१५॥ इतिवचनात्॥ त

त्रायमर्थः॥ नामकरणादर्वाक् खननमेव न चोदकदानादि तत ऊर्ध्वं यावत्त्रिवर्षं वैकल्पिकमग्न्युदकदानं ततः
परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाग्न्युदकदानं नियतं॥ वर्षत्रयादर्वागपि कृतचूडस्य नियतं उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिता
ग्न्यावृता दाहं कृत्वा सर्वमौर्ध्वदेहिकं कार्यं अयं तु विशेषः उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः अनाहिताग्न्य
र्द्धस्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रयोजनं च कार्यं॥ संस्कारानंतरं किं कर्तव्यमित्यत आह॥ सप्तमाद्दशमाद्वापि
ज्ञातयोभ्युपयंत्यपः॥ अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः॥१५॥ सप्तमाद्दिवसाद्दशमाद्दिवसाद्वा ज्ञा
तयः समानगोत्राः सपिंडाः समानोदकाश्च॥ अप नः शोशुचदघमित्यनेन मंत्रेण दक्षिणाभिमुखा अपोभ्यु
पयंति॥ अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूमोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते॥ एवं मातामहाचार्येत्यनं
तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात्॥ एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यं प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमेषूदक
क्रियेति गौतमस्मरणात्॥ एतच्च स्नानानंतरं कार्यं शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोभ्युपयंतीति

ना तानपस्मरणात्॥ तथा प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः प्रेतस्य बांधवा यथावद्धमुदकमवतीर्य नोद्घर्षयेयुरु
दकं तेन प्रसिंचेयुरपसव्यपवित्रोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्य
योरिति॥ स्मृत्यंतरे। तुष्णीं यावंत्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्यावृत्तिरुक्ता यथा हविस्सुः यावदाशौचं ताव
त्प्रेतस्योदकं पिंडं च दद्युरिति तथा प्रचेतसाप्युक्तं॥ दिने दिने जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात्॥ तावद्वृ
द्धिश्च कर्तव्या यावत्पिंडः समाप्यते इति प्रतिदिनमंजलीनां वृद्धिः कार्या यावद्दशमः पिंडः समाप्यत इत्यर्थः
यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि नग्नस्नानार्थसिद्धिस्तथापि बहुत्वे नग्नवहत्त्वेन गुरुत
रकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ प्रेतस्यैकादशाहे तृप्तिर्भविष्यतीति कल्पनीयं॥ अन्यथा गुरुतरकल्पानुष्ठा
नस्यानर्थक्यप्रसंगात्॥ वसिष्ठेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः॥ सव्येतराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीर
न्निति॥ वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकनामगोत्रादिगुणविशिष्टस्योदकदानस्य समानगोत्रेषु मातामहादिष्वति

देशमाह॥ एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया॥ कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजां॥ यथा सगो
त्रसपिंडानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां॥ नरशिरःकपालादिकृतिवास
लिंगधारणं पाषंडं तद्येषामस्ति ते पाषंडिनः अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः स्तेनाः सुव
र्णापुतमद्यब्रह्महारिणः भर्तृघ्न्यः पतिघातिन्यः कामगाः कुलटाः आदिग्रहणात्स्वगर्भब्राह्मणघातिन्यो
गृह्यंते॥ सुरापीर्यास्तां याः सुराः प्रतिषिद्धास्तत्पाने रताः आत्मत्यागिन्यो विषाग्न्युद्बंधनाद्यैरात्मानं या
स्त्यजंति एते॥ पाषंड्याद्यस्त्रिरात्रद्विरात्रं वेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदानादेर्दैहिकस्य च भाज
नाः न भवंति भाजयंतीति भाजनाः सपिंडादीनामाशौचादिनिमित्तभूतान भवंत्यत एतन्मरणे सपिंडैरुदक
दानादिकार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनं॥ अत्र च॥ सुरापस्त्र्यादिपुंलिंगमविवक्षितं अनुपादेयग
तत्वात्॥ एतच्च बुद्धिपूर्वविषयं यथाह गौतमः॥ प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेछ

नामितिप्रायो महाप्रस्थानं अनाशकमनशनं गिरिशिखरादवपातः प्रपतनं॥ अत्र चेछतामिति विशेषणोपादा
नात्प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगंतव्यं अथ कश्चित्प्रमादे वम्रियेता नित्युदकक्रियाकार्या सखामित्रं प्रत्ताः
परिणीताः दुहितृभगिन्यादयः स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्वशुरप्रसिद्धः ऋत्विजो याजकाः॥ एषां सख्यादीनां
प्रेतानां कामोदकं कार्यं॥ कामः इच्छा कामेनोदकदानं कामोदकं॥ प्रेतास्युदस्यकामनायां सत्यामुदकं देयम
सत्यां न देयमित्यकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः उदकदाने गुणविधिमाह सकृत्प्रसिंचेयुरुदकं नामगोत्रे
णवाग्यताः तच्चोदकदानमित्थं कार्यं सपिंडाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नाम गोत्रं उच्चार्यामुक
नामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृदेवोदकं प्रसिंचेयुस्त्रिर्वा त्रिरद्भिः प्रत्येकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति प्रचे
तसस्मरणात्॥ प्रतिदिनमंजलिवृद्धिस्तु प्रतिपादिता एव तथा यमपि विशेषो नैवोक्तः नदीकूलं ततो ग
त्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत्॥ वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत्॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रय

तमानसः॥ पाषाणं तत्र चाधाय विप्रो दद्याद्दशांजलीन् द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पंचदश स्मृताः त्रिंशच्छूद्राय दा
तव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति॥ सपिंडानां मध्ये केषांचिदुदकदा
नप्रतिषेधमाह न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च॥ ज्ञातित्वेऽपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यंतं॥
पतिताश्च प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकाराः उदकादिदानं न कुर्युः ब्रह्मचर्यांतरकालं पूर्ववृत्तानां सपिंडादी
नां उदकदानमाशौचं च कुर्यादेव यथाह मनुः॥ आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्॥ समाप्ते तूदकं
कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति आदिष्टी ब्रह्मचार्यस्य पोशानकर्मकुरु दिवा मा स्वाप्सीरित्यादिव्रतादेशा
योगाद्ब्रह्मचार्युच्यते॥ एतच्च पित्राद्यतिरेकेणेति वक्ष्यति॥ आचार्यपित्रुपाध्यायानित्यत्र आचार्यपुन
रेवं मन्यते॥ आदिष्टीति प्राक्कृतप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवाप्युदकदानादिनिषेधः॥ प्रायश्चित्तन्तूपव्र
तसमाप्त्यानंतरकालमुदकदानाशौचविधिरिति॥ तथा क्लीबादीनां चोदकदानमित्थं निषिद्धं क्लीबाद्या नोद

कंकुर्युस्तेनाब्रास्याविधर्मिणः गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषित ॥ इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ एवमुदककरा
नेकर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषप्रतिषेधमाह पाषंडमाश्रितास्तेनाभर्तृघ्न्यः कामगादिकाः सुराप्य
आत्मत्यागिन्योनाशौचोदकभाजनाः ईर्ष्यादुद्युतोमरणे अयंनिषेधस्त्वनुसंधेयं अयंचाशौचप्रतिषेधो
दहनादिकालावच्छिन्नस्यविप्रगोनुपहतानामन्वक्षंचात्मघातिनामितिसद्यः शौचस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥
तथा ॥ दाहादिकमप्येषांनकार्यं नाशौचं नोदकं नाश्रु नदाहाद्यंतकर्म च ब्रह्मदंडहतानां न कुर्यात्कटधा
रणमिति ॥ यमस्मरणात् ॥ ब्रह्मदंडहता ब्राह्मणहताः प्रेतवहनसाधनं खट्वादिकं उद्दण्डेनोच्यते नचाहि
ताग्निमग्निभिर्दहेदितियत्तयाज्ञवल्क्येनोक्तं श्रुतिविहिताग्नियत्तयाज्ञादिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगादपंरस्मात्तो
दाहादिनिषेधोविप्रादिहताहिताग्निविषयेनास्कंदतीत्याशंकनीयं यतश्चांडालादिहताहिताग्निसंबंधि
नामग्नियज्ञपात्राणां स्मृत्यंतरे प्रतिपत्त्यंतरं विधीयते श्रौताग्निं प्राक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे

पात्राणितुदहेदग्नौ यजमानेव याम्तत ॥ इतितथाचतच्छरीरस्यापिप्रतिपत्त्यंतरमुक्तं आत्मनस्त्यागिनां ना
स्तिपतितानांतथाक्रियापातेषामपितथागंगायांयेसंस्थापनंहितमितिस्मरणात् तस्मादविशेषेणसर्वेषां
दहनादिनिषेधः अतिस्नेहादिनानिषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं कृत्वाग्निमुदकं स्नानस्पर्शनं मुदकं व
हनं कथारज्जुच्छेदाश्रुपातं चतप्तकृच्छ्रेणशुध्यतीतिस्मरणात् ॥ एत ॥ च्चप्रत्येकं बुद्धिपूर्वे वेदितव्यं अ
बुद्धिपूर्वकरणेतु एषामन्यतमं प्रेतं योवहेत दहेत वा कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेदितिसंवर्तो
क्तं द्रष्टव्यं यः पुनः ॥ तच्छवं केवलं स्पृशन्नश्रुत्वापातितं यदि ॥ पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनमि
तिस्वर्गाश्रुपातयोरुपवासउक्तः असौ कृच्छ्रे षडात्कस्यतथा बंधनच्छेदनेदहने वा मासं भिक्षाहार
स्त्रिषवणं चेति सुमंतुना भैक्षाशित्वमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव ॥ एवमन्यान्यपितद्विषयाणि स्मृतिवाक्या
निव्यवस्थापनीयानि ॥ अपंचदाहादिप्रतिषेधोऽनुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषय

मि·प्रा·टी·
७

यस्तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यन
शनांबुभिः तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ इति वचना
त् ॥ एवं येन येनोपायेनात्महननं तत्र तत्राभ्यनुज्ञायते ॥ तद्व्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धाद्यौर्ध्व
देहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्धयाज्ञवल्क्यपद्धत्यादिलेखाभ्यामुक्तं ॥ नारायणबलिः
कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः तस्मात्तेभ्यो विहितमन्नमेव सदक्षि
णमिति ॥ व्यासेनाप्युक्तं नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते तत्स्य शुद्धिकरं कर्म्म तद्भवेन्नैव तदन्यथा
एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्ध्यापादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वे योग्यतां जनयतीत्यौर्ध्वदेहिकमपि स
र्वं कार्यमेव ॥ अत एव षड्त्रिंशन्मतेप्यौर्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा दृश्यते गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव
च ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकमित्येवं संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यं ॥

शिव
७

नारायणबलिश्चैवं कर्त्तव्यः शुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृत
प्लुतांस्तिलमिश्रान् दशपिंडान् विष्णुरूपिणं प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु द
क्षिणाभिमुखो दत्वा गंधादिभिरभ्यर्च्य पिंडप्रवाहणांतं कृत्वा नद्यां प्रक्षिपेत् तस्यां रात्र्यां दद्यात् तस्या
मेव रात्र्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् आमंत्र्योपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वैकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणा
पादप्रक्षालनादि तृप्तिप्रश्नांतं कृत्वा पिंडपितृयज्ञावृतोल्लेखनाद्यवनेजनांतं तत्समीकृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शि
वाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिंडान् दत्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पं
चमं पिंडं दद्यात् ततो विप्रानाचांतान् दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन्
गोभूहिरण्यादिभिरतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयि
त्वा स्वजनैः सार्द्धं भुंजीत सर्पहते त्वयं विशेषः ॥ संवत्सरं यावच्छुक्लपंचम्यां नागपूजां वि

त्रि॰प्रा॰टी॰
८

धायपूर्णेसंवत्सरेनारायणबलिंकृत्वासौवर्णंनागंदद्यात्ब्राह्मणस्यशांततःसर्पमोर्ध्वदैहिकंकुर्यात्॥नारायणब
लिस्वरूपंचवैस्पष्टमभिहितंतथा॥एकादशींसमासाद्यशुक्लपक्षस्यवैतिथिंविष्णुंसुसमर्चयेद्देवंयममंवैव॥स्व
तंतथा॥दशपिंडान्घृताभ्यक्तान्द्रवैर्युमधुसंयुतान्तिलमिश्रान्प्रदद्याद्वैसंयतोदक्षिणामुखः।विष्णु
बुद्धौसमासाद्यगंधंभसिततःक्षिपेत्नामगोत्रग्रहंतत्रपुष्पैरभ्यर्चनंतथा।धूपदीपप्रदानंचभक्ष्यंभोज्यंत
थापरंनिमंत्रयेतविप्रान्वैपंचसप्तनवापिवाविद्यातपःसमृद्धान्वैकुलोत्पन्नान्समाहितान्॥अपरेहनिसंप्रा
प्तेमध्याह्नेसमुपोषितःविष्णोरभ्यर्चनंकृत्वाविप्रांस्तानुपवेशयेत्॥उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठंपितृरूपमनुस्म
रन्मनोनिवेश्यविष्णौवैसर्वंकुर्यादतंद्रितःआवाहनादियत्प्रोक्तंदैवपूर्वंतदाचरेत्॥तस्मान्तात्वाततीवि
प्रांस्तत्प्रिंटच्छाययाविधिःहविष्यव्यंजनेनैवतिलादिसहितेनच॥पंचपिंडान्प्रदद्याद्वैदेवरूपमनुस्मरन्॥प्र
थमंविष्णवेदद्यात्॥ब्रह्मणेचशिवायचयमायसानुचारायच।तुर्यंपिंडमुत्सृजेत्मृत्युसंकीर्त्तमनसागो

शिव
८

त्रपूर्वमतःपरंविष्णोर्नामगृहीत्वैवपंचमंपूर्वपत्क्षिपेत्विप्रानाचम्यविधिवद्दक्षिणाभिः॥समर्चयेत्एकंव
द्धतमंविप्रंहिरण्येनसमर्चयेत्गवावस्त्रेणभूम्याचप्रेतंतं॥मनसास्मरन्॥ततस्तिलांभोविप्रास्तुहस्तैर्दर्भ
समन्वितैःक्षिपेयुर्गोत्रपूर्वंतुनामबुद्धौनिवेश्यचहरिपिर्गंधतिलांभस्तुतस्मैदद्युःसमाहिताःमित्रभृत्यज
नैः॥सार्द्धपश्चाद्भुंजीतवाग्यतः॥एवंविष्णुमतेस्थित्वायोदद्याद्आत्मघातिमतस्यादितिरे॥समुद्धरतितंक्षिप्रं
नात्रकार्याविचारणासर्पदष्टनिमित्तंसौवर्णनागदानंपरकृतिरूपेण॥भविष्यपुराणे॥सुमंतुनाभिहितं
सुवर्णभारनिष्पन्नंनागंकृत्वातथैवगांव्यासायदत्वाविधिवत्पितुरानृण्यमाप्नुयात्॥एवमुदकदानंस्ना
पवादङ्गमिधायानंतरंकिंकार्यमित्यतआह॥कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान्स्नातान्
पवदेत्पुस्तानितिहासैःपुरातनैःकृतमुदकदानंयैस्तान्कृतोदकान्॥स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णा
न्मृदुशाद्वलेनबोध्तत्तणाप्रचयावृतेभूभागेसम्यक्स्थितान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाःपुरातनैरितिहासै

वक्ष्यमाणैरुपवदेयुः शोकनिरसनसमर्थैर्वचोभिर्बोधयेयुः शोकनिरसनसमर्थैतिहा ॥ सस्वरूपमाह ॥ मा
नुष्ये कदलीस्तंभे निःसारे सारमार्गणं करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे मनुष्यशब्देन जरायुजांडजा
दिचतुर्विधभूतजातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं तत्संसरणधर्मत्वेन कदलीस्तंभवदंतःसाररहिते जलबु
द्बुदवच्चिरविनश्वरे संसारे सारस्यास्थिरस्य मार्गणमन्वेषणं यः करोति स संमूढः ॥ अत्यंतनष्टचित्तस्त
स्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवद्भिरस्मिन्न कार्यं किंच पंचधा संभृतः कायो यदि पंचत्वमागतः कर्मभिः स्वश
रीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना जन्मांतरालीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पंचधा पृथिव्यादि
पंचभूतात्मकतया पंचप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पंचत्वमागतः पुनः पृ
थिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्थं परिदेवना निःप्रयोजनत्वान्नानुशोचनं कार्यं वस्तुनः स्थितेस्तथा
त्वान्नहि केनचिद्वस्तुस्थितिरतिक्रमितुं शक्यते किंच गंत्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च फेनप्रख्यः कथं ना

शं मर्त्यलोको न यास्यति नेदमाश्चर्यं मरणं नाम यतः पृथिव्यादीनि महांत्यपि भूतानि नाशं गच्छंति तथा ॥ समुद्रा
अपि जरामरणविरहिणो अमरा अपि प्रलयसमये अवसानं गच्छंति कथमिवा। स्थिरतया फेनसन्निभो
मरणधर्मा भूतसंघो विनाशं न यास्यत्युचितमेव हि मरणं धर्मिणः प्रायणमतो निःप्रयोजनः शोकसमावे
शः ॥ अनित्यतापादकत्वादप्यनुशोचनं न कार्यमित्याह ॥ श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतो वशः ॥ अतो न
रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः यस्मादनुशोचद्भिर्बांधवैर्वदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा अका
मोऽपि प्रेतो भुंक्ते तस्मान्न रोदितव्यं किंतु प्रेतहितेच्छुभिः ॥ स्वशक्त्यनुसारेण श्राद्धादिक्रियाः कार्याः ॥ इ
ति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः विदश्य निंबपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ आचम्याग्न्यादि सलि
लं गोमयं गौरसर्षपान् ॥ प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ एवं कुलवद्धवचांसि सम्यगाक
र्ण्य त्यक्तशोकाः संतो बालानग्रतः ॥ कृत्वा गृहं गच्छेयुः ॥ गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः ॥ संयतम

मि·प्रा·टी·
१०

नस्काः निंबपत्राणि विदंस्य दशनैः खंडयित्वाचमनं च कृत्वाग्न्युदकगोमयगौरसर्षपानालभ्य आदित्यं दृष्ट्वा त
दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चेति त्रयं स्त्रोक्तौ दूर्वांकुरं वृषभं वा स्पृष्ट्वा अश्मनि च पदं निधाय शनैः स्ववलितं वेश्म प्र
विशेयुः॥ अतिदेशमाह॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां तत्क्षणात्॥ शुद्धिः परेषां स्नानसं
यमात्॥ परेतस्पर्शी तं निंबपत्रदंशनादि वेश्मप्रवेशनांतं कर्म तत्केवलं ज्ञातीनामपि तु परेषामपि धर्मार्थं
प्रेतालंकारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति प्रवेशनादिकमित्यत्रादिशब्दोऽमांगल्यकृत्वा प्रतिलोमाभिप्रायस्ते
षां च धर्मार्थं निर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतामसपिंडानां रीणप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः॥
यथाह पराशरः॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः। पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभंति ते॥ न तेषामशु
भं किंचित्पापं वा शुभकर्मिणां। जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते॥ इति स्नेहादिना हरणे तु मनूक्तो वि
शेषः॥ असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान्॥ यद्यन्नमत्ति ते

शिव
१०

षां तु दशाहेनैव शुध्यति। अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेदिति॥ अत्रेयं व्यवस्था यः स्नेहादिना अव
निर्हरणं कृत्वा तदीयमेवान्नं समश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः यस्तु केवलं तद्गृहे वसति न पुन
स्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रं यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति न चाश्नाति तस्यैकाहः इति एतत्सजा
तीयविषयं विजातीयविषये पुनः यज्जातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यं॥ यथाह गौतमः॥
अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वावरं तत्र तच्छवोक्तमाशौचमिति उपस्पर्शं निर्हरणं विप्रस्य शू
द्रनिर्हरणे मासमाशौचं शूद्रस्य विप्रनिर्हरणे त्रिरात्रमित्येवं सर्वत्र वर्णाशौचं कार्यमित्यर्थः॥ ब्रह्मचारि
णं प्रत्याह॥ आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती॥ सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत्॥ आचा
र्य उक्तलक्षणः माता च पिता च पितरौ उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः एतान्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पु
नरस्य व्रतभंगः कटान्नादेनाशौचं लक्ष्यते तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारिणा नाश्नीयात् न च शौचिभिः

सह संवसेत्॥ एवं च वदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः स्यादित्युक्तं भवति॥ अत ए
व वसिष्ठेनोक्तं ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति॥ आशौचिनां नियमविशेषमाह
क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयं क्रीतमयाचितलब्धं वा
अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः भवेयुरिति शेषः॥ क्रीतलब्धान्ननियमात् तदलाभे अनशनमप्यस्तीति भ
वति॥ अत एव वसिष्ठः॥ गृहान्तं वर्जयित्वा अधःप्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्निति अ
धःप्रस्तर आशौचिनां शयनासनार्थं तृणमयः प्रस्तरः तेन च सपिंडा भूमावेव पृथक् पृथक् शयीरन्निति
न खट्वादौ स्मृत्यन्तरविशेषो दर्शितः॥ अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं मांसाशनं च नाश्नी
युः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति यागौतमेनापि विशेषो युक्तः अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्व इति
तथा पिंडपितृयज्ञप्रवृत्तीय याप्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिंडरूपमन्नं तूष्णीं सिक्तौ देयं

यथाह मरीचिः प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितं प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानस इति॥ दर्भविवर्जि
तमिति त्वनुपनीतविषयं असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति प्रचेतसः॥ स्मरणात् तथा॥
कर्तृनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विज्ञेयः॥ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्॥ प्रथमेऽहनि यो दद्या
त्स दशाहं समापयेदिति तथा द्रव्यनियमश्च शुनः पुच्छेन दर्शितः॥ शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वा
प्यथ निर्वपेत् प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकं तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव चेति पिंडश्च पाषा
णे देयः भूमौ माल्यं पिंडं पानीयमुपलेऽवा दद्युरिति शंखस्मरणात्॥ न च दद्युरिति बहुवचनेनोदकदान
वत्सर्वैः पिंडदानं कार्यमित्याशंकनीयं किंतु पुत्रेणैव कार्यं तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिंडानामन्यतमे
न तदभावे मातृसपिंडादिना कार्यं पुत्राभावे सपिंडाः॥ मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्युः तदभावे ऋत्वि
गाचार्याविति गौतमस्मरणात्॥ पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यं सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृ

तंद्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति मरीचिस्मरणात्॥ पिंडसंख्यानियमश्चैवं॥ ब्राह्मणस्य दश पिंडाः॥ क्षत्रि
यस्य द्वादश वैश्यस्यैवमाशौचदिवससंख्यया विष्णुनाभिहितः यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिंडमेकं च दद्युरिति तस्यास्म
स्यंतरेपि नवमदिवसैर्दशपात्रवपिंडाः समाहिताः॥ दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेदिति शंखवचनमपरे
धुः क्रियमाणश्राद्धार्थब्राह्मणनिमंत्रणाभिप्रायेण योगीश्वरेण तु पिंडत्रयदानमभिहितं अनयोश्च गुरुलघुकल्प
योरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेयाः अत्रापरः स्नातानपीये विशेषः आशौचस्य च प्रसेपि पिंडान्दद्याद्
दशैव त्विति त्रिरात्राशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहिताः द्वितीये
चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्तथेति किंच जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं
क्षीरं च मृन्मये॥ जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक्॥ आकाशे शिक्यादावेकाहं स्थापनीयं विशेषानुपा
दानात्॥ प्रथमेह्नि कार्यं॥ यथा पारस्करवचनात्॥ प्रेतात्र स्नाहि लुदकं स्थाप्यं पिवेदमिति क्षीरं तथास्थि

संचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यं तथा ह संवर्तः॥ प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा॥ अस्थिसंचयनं का
र्यं दिने तद्गोत्रजैः॥ सहेति॥ कश्चिद्द्वितीये त्वस्थिसंचयः स्मृतः वैश्यस्य तु चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात्
तेषां गंगांभसि प्रक्षेप इति॥ अतोन्यतमस्मिन्दिवसे गृह्योक्तविधिना अस्थिसंचयनं कार्यं॥ अंगिरसा चा
त्र विशेषो दर्शितः॥ अस्थिसंचयनं या गीर्देवानां परिकीर्तितः॥ प्रेतीभूतं तं यो हि रूपयः स्मु चिन्नं करोति वे
त्॥ देवतानां तु यजनं तं शयंस्य यदेवताः॥ देवताश्चात्र श्मशानवासिन्यः तत्र पूर्वं दर्भाः॥ श्मशानवासि
नो देवाः शवानां परिकीर्तिता इति तेनोक्तं॥ अतस्तान्देवानचिरं तं च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिंड
रूपेण बालेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तं भवति॥ तथा वपनं च दशमेहनि कार्यं॥ दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामा
द्बहिर्भवेत् तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि चेति देवलस्मरणात्॥ तथा स्मृत्यंतरेपि॥ द्वितीये
ह्नि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः तृतीये पंचमे चापि सप्तमे वा प्रदानतरेति श्राद्धप्रदानादर्वाक् नियम इति

यावत्॥ वपनं केशानामित्याकांक्षायां आपस्तंबेनोक्तं॥ अनुभाविनां परिवपनमिति॥ अयमर्थः॥ शावं दुःखम
नुभवंतीत्यनुभाविनः सपिंडाः तेषां च विशेषेण वपनमुताल्पवपनमित्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते॥ अ
नुभाविनां परिवपनमिति॥ अनुपश्चाद्भवंतीत्यनुभाविनो अल्पवयसस्तेषां वपनमिति॥ अनुभाविनः
पुत्रा इति केचिन्मन्यंते॥ गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृ
तमिति निपम दर्शनात्॥ अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां केषुचिदभ्यनु
ज्ञार्थमाह॥ वैतानोपासनाः॥ कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्॥ वितानो ग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैताना
स्तेनाग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्या उच्यंते॥ प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्योग्निस्तत्र
भवा औपासनाः वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं वैदिकत्वमिति चेत्॥ श्रुतिचोदनात्॥ तथाहि यावज्जी
वमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदनात्स्पष्टैव तथा अहरहः स्वाहा कुर्यात्॥ अ

त्राभावे केनचिदा काष्ठादिति श्रुत्यौपासनाहोमोपि चोद्यते॥ अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्॥ स्मार्तक्रिया
णां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते॥ अत एव वैय्याघ्रपादेनोक्तं॥ स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके श्रौ
ते कर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति॥ श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण य
याह पैठीनसिः॥ नित्यानि विनिवर्तेरन्वैतानवर्ज्यं शालाग्नौ चैक इति॥ नित्यानि विनिवर्तेरन्नित्यविशे
षादेवसकाम्यानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानामपर्यु
दासः॥ शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानामौपासनिकः पर्युदास उक्तः अतस्तेषां शौचा
भावादननुष्ठानं मन्तुनापन्नेनैवाभिप्रायेणोक्तं॥ प्रसूतकालेग्निषु क्रिया इति॥ अग्निषु क्रिया न प्रसू
तेरित्यनग्निसाध्यानां पंचयज्ञादीनां निवृत्तिः॥ अत एव संवर्तः॥ होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा
पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति॥ वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेपि वचनान्निवृत्तिः विप्रो दश

हुत्वासीत वैश्वदेवविवर्जित इति तेनैवोक्तत्वात्॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति यदपि संध्या यानिवृत्तिः अथ तेन तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यं॥ सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्॥ इति पैठीनसिस्मरणात्॥ यद्यपि वैतानोपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यं॥ अन्य एतानि कुर्युरिति पैठीनसिस्मरणात्॥ बृहस्पतिनाप्युक्तं॥ सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने॥ प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति॥ तथा स्मार्त्तस्थालीपाकपिंडपितृयज्ञश्रवणकर्म्माश्वयुज्यादिकर्म्म नित्यो होमः कार्य एव॥ सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म्म कथं भवेत्॥ पिंडयज्ञं चरुं होमम् असगोत्रेण कारयेदिति॥ जातूकर्ण्यस्मरणात्॥ यद्यपि स्मार्ते कर्म्मण्यन्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात्॥ तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वादत एवोक्तं॥ श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति॥ यः पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्याय अभिवर्त्तत इति होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा अव

स्थापनीयः॥ तथा सूतकान्नभोजनमपि न कार्यं॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत॥ इति यमस्मरणात्॥ उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्याशौचकालोपलक्षणं॥ कुलस्य सूतकयुक्तस्य संबंध्यन्नमसकुल्यैर्न भोक्तव्यं॥ सकुल्यानां पुनर्न दोषः॥ सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्॥ इति तेनैवोक्तत्वात्॥ अयं च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते स्मृति द्रष्टव्यः॥ उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत्॥ एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति॥ षड्त्रिंशन्मते दर्शनात्॥ तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राग्प्रारब्धार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरा मृतसूतके॥ पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्त्तित॥ इति बृहस्पतिस्मरणात्॥ तथाऽपरोऽपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरा मृतसूतके॥ परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः॥ भुंजानेषु च विप्रेषु त्वंतरा मृतसूतके॥ अन्यगेहोदकाचाताः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति॥ तथा शौचिपरिग्रहत्वेपि केषुचिद्द्रव्येषु तद्दोषाभाव॥ यथा मरीचिः॥

मि॰ज्ञा॰
२५

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वा
पक्वे स्वयंग्रहः॥ पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति॥ पक्वं भक्ष्यजातं॥ अपक्वं तंडुलादि॥ स्वयंग्रहः इ
ति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः॥ पक्वापक्वमप्यनुज्ञातेन मन्नसत्रप्रवृत्तैर्वितीर्यं॥ अन्नसत्रप्र
वृत्तानामाममन्नमगर्हितं॥ भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदित्यंगिरःस्मरणात्॥ अत्र पक्व
शब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः॥ शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वंगिरसा विशेष उक्तः॥ आशौचं यस्य संस
र्गादापतेद्गृहमेधिनः॥ क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां च न तद्भवेदिति॥ तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पु
नस्तद्गृहे भवानां भार्यादीनां द्रव्याणां च भवेदित्यर्थः॥ अतिक्रांताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यंतरे दर्शितः॥ अ
तिक्रांते दशाहे तु पश्चाज्ज्ञानाति वै यदि॥ त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित्॥ इति॥ एवमाशौचे विनो
विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधाय पुनराशौचनिमित्तं कालनियमं चाह॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शाव

शिव
२५

माशौचमिष्यते॥ ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि॥ शावनिमित्तं शावं॥ सूतकशब्देन जननवाचिना तन्नि
मित्तमाशौचं लक्ष्यते॥ एवं च वदता जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति॥ तच्च जननमरणमुत्पन्नं ज्ञा
तमेव निमित्तं॥ निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चैवेत्यादिलिंगदर्शनात्॥ तथा विगतं तु विदेशस्थं शृणु
याद्यो ह्यनिर्दशं॥ यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदित्यादिवाक्यारंभसामर्थ्याच्च॥ उत्पन्नमात्रे चैत
त्वेषाशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तु स्मृतिका एवेस्युः निर्दशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवा
शौचमर्याप्ति व्यतीति यच्छेषं दशरात्रस्येत्यनारंभणीयं स्यात्॥ एतस्मात् ज्ञातमेव जननं मरणं च निमि
त्तं॥ तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेष्यते मन्वादिभिः॥ अत्राशौचप्रकरणे अहर्ग्रहणं रात्रिग्र
हणं रात्रिग्रहणं वाहोरात्रोपलक्षणार्थं मन्वादिभिरिष्यत इति वचनं तदुक्तं सपिंडसमानोदकरूपविषय
भेदप्रदर्शनार्थं॥ तथाहि॥ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते॥ जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमि

मि·टी·प्रा· २६

कृतं॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते॥ शावस्पृशो विंशु ह्वंतिस्यहात्तदकदामिनइस्यैतैर्वक्ष्यैस्त्रिरा
त्रदशरात्रयोः समानोदकसपिंडविषयत्वेन व्यवस्था कृता॥ अतः सपिंडानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषे
ण दशरात्रं समानोदकानां त्रिरात्रमिति॥ यत्पुनः स्मृत्यंतरवचनं॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पंचमे
॥ षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव त्विति॥ तद्द्वीतत्वान्नादरणीयं॥ यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्कगप
श्वालंभनवल्लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयं॥ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति मनुस्मरणात्॥
न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिंड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु त्र्यह इति युक्तं॥ एवमविशेषेण
सपिंडानामशौचे प्राप्ते क्वचिन्नियममाह॥ ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न
सर्वेषां सपिंडानां॥ तेषां तु वक्ष्यति॥ आदंतजन्मनः सद्य इति॥ तथा च यमः॥ गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं
जाते उभयोः॥ कृते नाम्नि सोदराणां चेति॥ अयमर्थः॥ ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेवास्पृ

शिव २६

श्यत्वलक्षणमाशौचं न सपिंडानां॥ तथा च॥ स्मृत्यंतरे ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेव नेतरेषामिति
॥ अस्पृश्यत्वलक्षणमित्यभिप्रेतं इतरस्य पुनः॥ कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य सपिंडेष्वपि आदंतजन्मनः
सद्य इत्यादिभिर्विहितत्वात्॥ अत्र दृष्टांतः॥ सूतकं मातुरेव हीति॥ यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्व
लक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथोनद्विवर्षोपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति॥ ऊनद्विवर्षे सपिंडानामस्पृ
श्यत्वप्रतिषेधतोऽन्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति॥ तथा च देवलः॥ स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभाग
तः॥ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितमिति॥ एतच्चानुपनीतप्रायणनिमित्ते अतिक्रांताशौचे च त्रिरा
त्रादौ वेदितव्यं॥ उपनीतविषये पितैनैवोक्तं॥ दशाहादित्रिभागेन कृतसंचयने क्रमात्॥ अंगस्पर्शनमिच्छंति
वर्णानां तत्त्वदर्शिनः॥ त्रिचतुःपंचदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु॥ भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिषडुत्तरै
रिति॥ द्व्युत्तरैर्दशभिः॥ त्र्युत्तरैर्द्वादशभिः॥ षडुत्तरैः पंचदशभिरिति द्रष्टव्यं॥ जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षण

मि॰ प्रा॰
१९

माशौचमाह॥ पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवं॥ तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात्॥ सूतकं जननिमि
त्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्माता पित्रोरेव न सर्वेषां सपिंडानां॥ तत्राप्यस्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यंतं
स्थिरमित्यर्थः॥ कुतः॥ तदसृग्दर्शनात्तस्याः संबंधित्वेनासृग्जोदर्शनात्॥ अत एव वसिष्ठः॥ नाशौचं विद्यते पुं
सः संसर्गं चेन्न गच्छति॥ रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यत इति॥ पितुस्तु न ध्रुवं भवति स्नानमात्रेण स्प
र्श्यत्वं निवर्तते॥ यथाह संवर्तः॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते॥ माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्प
र्शनं पितुरिति॥ माता शुध्येद्दशाहेनेत्येतच्च सव्यवहारयोग्यतामात्रं॥ अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसि
ना विशेष उक्तः॥ सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीमिति॥ अंगिरसा च स
पिंडानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः॥ सूतके सूतिकावर्ज्जं संस्पर्शो न निषिध्यते॥ संस्पर्शे सूतिकाया
स्तु स्नानमेव विधीयत इति॥ यस्मिन् दिने कुमारजननं तदहर्न प्रदुष्येत तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहा

शिव
१७

रकं न भवतीत्यर्थः॥ यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तदहर्न प्रदुष्येत॥ त
था च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तं॥ कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः॥ हिरण्यभूगवाश्वाजवासःशय्या
सनादिषु॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत्॥ भक्षयित्वा च तन्मोहाद्द्विजश्चांद्रायणं चरेदिति॥ व्या
सेनाप्यत्र विशेष उक्तः॥ सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः॥ तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि
कीर्तिता॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा॥ त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि॥ मार्कंडेयेना
पि॥ रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः॥ पुरुषाः श
स्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः॥ रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतक इति॥ आशौचमध्ये पुनर्जन
ने मरणे वा जाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह॥ अंत
रा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति॥ वर्णविशेषया वयोऽवस्थाविशेषया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदंतरा

मि·प्रा·टी·
१८

तत्समस्यततोन्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जननेमरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुध्यति॥
न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक् दशाहाशौचं कार्यं। यदा पुनर्वर्तमानाशौचाद्दीर्घकालमाशौ
चमंतरा आपतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः॥ यथाहोशनाः॥ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि॥
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यतीति॥ यमोप्याह॥ अंहोवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेदि
ति॥ अत्र चांतरा जन्ममरणे इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि निःसूतकांतवर्तिनः शावस्य पूर्वा
शौचशेषेण शुद्धिः॥ यथाहांगिराः॥ सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकं॥ तत्राधिकृत्य मृतकं शौ
चं कुर्यान्न सूतकमिति॥ तथा षट्त्रिंशन्मतेपि॥ शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत्॥ शावेन शु
ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनीति॥ तस्मान्न सूतकांतःपातिनः शावस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः॥ किंतु शावां
तःपातिन एव सूतिकस्य॥ तथा सजातीयांतःपातित्वेपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः

शिव
१८

स्मृत्यंतरे दर्शितः॥ मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता॥ पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षि
णीमिति॥ अयमर्थः॥ मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण शु
द्धिः किंतु पितुः प्रायणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या॥ तथा पितुः प्रायणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्व
र्यातायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः॥ किंतु पूर्वाशौचं समाप्योपरि पक्षिणीं क्षपयेदिति॥ तथाशौचे सन्नि
पातकालविशेषकृतोप्यपवादो गौतमेनोक्तः॥ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति॥ अयमर्थः॥
रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यद्याशौचांतरं सन्निपतेत्तर्हि पूर्वाशौचं समाप्यानंतरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः
॥ प्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचांतरसन्निपाते तिसृभिः रात्रिभिः॥ शुद्धिर्न पुनस्त
च्छेषमात्रेण॥ शंखेनाप्युक्तं॥ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहादिति॥ प्रेतक्रिया पुनः सू
तकसन्निपातेन निवर्तत इति तेनैवोक्तं॥ अंतर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि॥ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं

पिंडदानंस्वबंधुभिः॥प्रारब्धेप्रेतपिंडेतुमध्येवैजननंभवेत्॥तथैवाशौचपिंडांस्तुशेषान्दद्याद्यथाविधीति
॥तथाशावाशौचयोःसन्निपातेपिप्रेतकृत्यंकार्यंतुल्यन्यायत्वात्॥तथाजातकर्मादिकमपिपुत्रजन्म
निमित्तकमाशौचांतरसन्निपातेऽपिकार्यमेव॥यथाहप्रजापतिः॥आशौचेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मय
दाभवेत्॥कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिःपूर्वाशौचेनशुध्यतीति॥पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधाया
धुना॥अप्राप्तकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह॥गर्भस्रावेमासतुल्यानिशाःशुद्धेस्तुकारणं
स्रवतिर्यद्यपिलोकेद्रवद्रव्यकर्तृपरिस्पंदेप्रयुज्यते॥तथाप्यत्रद्रवाद्रवद्रव्यसाधारणरूपेअधःप
तनेवर्तते॥कुतोद्रवत्वस्यप्रथममासएवसंभवात्॥तत्रचमासतुल्यानिशाइतिबहुवचनानुपप
त्तेः॥गर्भस्यस्रावेयावंतोगर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्यानिशाःशुद्धेःकारणं॥एतच्चस्त्रियाएव
॥गर्भस्रावेमासतुल्यारात्रयःस्त्रीणां॥स्नानमात्रमेवपुरुषस्येतिवृद्धवसिष्ठस्मरणात्॥यत्तुनगौर्

तमेनत्र्यहंवेतित्रिरात्रमुक्तंतन्मासत्रयादर्वाग्विदितव्यं॥गर्भस्रुतंयथामासमचिरेत्तमेत्रयः॥राज
न्येतुचतूरात्रंवैश्येपंचाहमेवतु॥अष्टाहेनतुशूद्रस्यशुद्धिरेषाप्रकीर्तिता॥इतिमरीचिस्मरणात्॥अ
चिरेमासत्रयादर्वाक्गर्भस्रावे॥उत्तमेब्राह्मणजातौत्रिरात्रमित्यर्थः॥एतच्चषण्मासपर्यंतंद्रष्टव्यं॥स
प्तमादिषुपुनःपरिपूर्णमेवप्रसवाशौचंकार्यंतत्रपरिपूर्णांगस्यजीवतोनिर्गमदर्शनात्॥तत्रचलो
केप्रसवशब्दप्रयोगात्॥षण्मासाभ्यंतरेयावद्गर्भस्रावोभवेद्यदा॥तदामाससमैस्तासांदिवसैःशुद्धि
रिष्यते॥अतऊर्ध्वंस्वजात्युक्तंतासामाशौचमिष्यते॥सद्यःशौचंसपिंडानांगर्भस्यपतनेसतीतिस्मर
णात्॥एतच्चसपिंडानांसद्यःशौचविधानंद्रवभूतगर्भपतनेवेदितव्यं॥यत्पुनर्वसिष्ठवचनं॥ऊनद्विवा
र्षिकेप्रेतेगर्भपतनेवासपिंडानांत्रिरात्रमितितत्पंचमषष्ठयोःकठिनगर्भपतनविषयं॥आचतुर्थाद्भ
वेत्स्रावःपातःपंचमषष्ठयोः॥अतऊर्ध्वंप्रसूतिःस्याद्दशाहंसूतकीभवेत्॥स्रावेमातुस्त्रिरात्रंस्यात्सपिंडा

मि·प्रा·
२०

शौचवर्जनं॥ पातेमातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति मरीचिस्मरणात्॥ सप्तमासप्रभृति मृतजननेजा
तमृतेवा सपिंडानां जननिमित्तं परिपूर्णमाशौचं॥ जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति हारीत
स्मरणात्॥ अंतःसूतके चेद्रो ज्ञात्वा हाशौचं सूतकवदिति पारस्करवचनाच्च॥ आउत्पन्नात्॥ आसूति
कायाउत्थानाद्दशाहमिति यावत्॥ सूतकवदिति शिष्टपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः॥ बृहन्म
नुरपि॥ दशाहाभ्यंतरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः॥ त्र्याहाशौचं न कर्तव्यं सद्यःशौचं विधीयते॥ इति॥ तथा
च सूतकांतरमपि॥ अंतर्दशाहे परतस्य सूतकाहे भिरेवाशौचमिति॥ एवमादिवचनत्रयपर्यालोचन
या सपिंडानां जननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते॥ यत्तु नवहि द्विसुवचनं॥ जातेमृते मृतेजाते
कुलस्य सद्यः शौचमिति तच्छिष्टपरमनिमित्ताशौचस्य स्नानाशुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्त
स्य॥ तथा च पारस्करः॥ गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्॥ सपिंडानां प्रसवनिमित्तस्य वि

पिव
२०

घमानत्वात्॥ जीवन्जातो यदि म्रियात्स एव विशुध्यतीति प्रेताशौचाभिप्रायं॥ तथा हि शंखेनोक्तं॥ प्राङ्ना
मकरणात्सद्यःशौचमिति॥ यत्तु नः कात्यायनवचनं॥ अनिवृत्ते दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति॥ सद्य एव
विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति॥ तदपि वै सवेनसमानार्थं॥ यदा तु प्रेतं नैव सूतकमिति पाठस्तदा
सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः॥ अंतर्दशाहे यदि शिष्टपरमसूत्रदानप्रेताशौचं॥ यदि तत्र
सपिंडजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं किंतु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति यत्तु॥ बृहन्मनुवचनं॥ जीवन्जा
तो यदि ततो मृतः सूतक एव तु॥ सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां॥ त्रिरात्रकमिति॥ यच्च बृहस्पतिवचनं मुहू
र्तं जीवितो बालः पंचत्वं यदि गच्छति॥ मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिण इति॥ तत्रेयं व्यवस्था
जननानंतरं नाभिवर्द्धनात्प्राक् मृतौ पित्रादीनां जननिमित्तमाशौचं दिनत्रयं॥ सद्यः शौचं तु अग्निहोत्रार्थं
अग्निहोमार्थं स्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचमिति शंखवचनात्॥ नाभिवर्द्धनोत्तरकालं शिष्टप्रायणेपि

मि·प्रा·
२१

जननिमित्तसंपूर्णमाशौचंसपिंडानां॥यावन्नछिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकं॥छिन्नेनालेततः पश्चात्सूत
कंतुविधीयते॥इतिजैमिनिस्मरणात्॥मनुनाप्ययमर्थोदर्शितः॥रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावेविशु
ध्यति॥रजस्युपरतेसाध्वीस्नानेनस्त्रीरजस्वलेति॥पूर्वभागस्यार्थोदर्शितः॥उत्तरस्यत्वयमर्थः॥रजसिनिः
सरणादुपरतेनिवृत्तेरजस्वलास्त्रीस्नानेनसाध्वीदैवादिकर्मयोग्याभवति॥स्पर्शादिविषयेपुनरनुपरतेऽ
पिरजसिचतुर्थेहनिस्नानाच्छुद्धिर्भवति॥तदुक्तंवृद्धमनुना॥चतुर्थेहनिसंशुद्धाभवतिव्यावहारिकीति॥
तथाचस्मृत्यंतरं॥शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेह्निस्नानेनस्त्रीरजस्वला॥दैवेकर्मणिपित्र्येचपंचमेहनिशुध्यतीति॥
पंचमेहनीतिरजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थं॥यदारजोदर्शनादारभ्यपुनःसप्तदशदिनाभ्यंतरेरजो
दर्शनंतदाशुचित्वंनास्त्येव॥अष्टादशेत्वेकाहाच्छुद्धिरेकोनविंशेद्व्यहात्ततउत्तरेषुत्र्यहाच्छुद्धिः॥यथाहाऽ
त्रिः॥रजस्वलायदिस्नातापुनरेवरजस्वला॥अष्टादशदिनादर्वाक्अशुचित्वंनविद्यते॥एकोनविंश

शिव
२१

तेरर्वागेकाहंस्यात्ततोद्व्यहं॥विंशत्प्रभृत्युत्तरेषुत्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥यत्तु॥चतुर्दशदिनादर्वाक्अशुचि
त्वंनविद्यतइतिस्मृत्यंतरं तत्रस्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतमतोनविरोधः॥अयंचाशुचित्वप्रतिषेधोयस्याविं
शतिदिनोत्तरकालमेवप्रायशोरजोदर्शनंतद्विषयः॥यस्याःपुनरारूढयौवनायाःप्रागेवाष्टादशदिना
त्प्राचुर्येणरजोनिर्गमः॥तस्यास्त्रिरात्रमेवाशौचंतथाचयावत्त्रिरात्रंस्नानादिरहितयास्यातव्यं॥रजस्व
लात्रिरात्रमशुचिर्भवति॥साचनांजीतनाभ्यंजीत॥नाप्सुस्नायात्॥अधःशयीतनदिवास्वप्यान्नग्रहा
न्निरीक्षेत॥नाग्निंस्पृशेन्नरज्जुंसृजेन्नचदंतान्धावयेन्नहसेन्नचकिंचिदाचरेदखर्वेणपात्रेणपिबेदं
जलिनावा॥पात्रेणलोहितायसेनवेतिविज्ञायतइतिवसिष्ठस्मरणात्॥आंगिरसेपिविशेषः॥हस्तेस्त्री
यान्नमयेवाहविर्भुक्स्यादितिन्यायिनी॥रजस्वलाचतुर्थेह्निस्नात्वाशुद्धिमवाप्नुयादिति॥पराशरेपिवि
शेषः॥स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला॥पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत्॥सितगात्रा

मि॰प्रा॰
२२

भवेदद्भिः सांगोपांगा कथंचन॥ नवस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेदिति॥ उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शितः॥
ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता॥ कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा॥ चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशे
दन्या तु तां स्त्रियं॥ सा सचैलावगाह्यापः पुनः स्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥ दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः
अंते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा॥ दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति॥ अयं चातुरमात्रे
त्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः॥ आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्ये
त्स आतुर इति पराशरस्मरणात्॥ यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया वा मृतिर्भवति तदायं स्नानप्रकारः॥ सू
तिकायां मृतायां कथं कुर्वंति याज्ञिकाः॥ कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं तथैव च॥ पुण्यर्भिरभिमंत्र्यापो वाचा
शुद्धिं लभेत्ततः॥ तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि॥ रजस्वलायास्तु पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः
प्रेतां रजस्वलां॥ वस्त्रांतरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकमिति॥ एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादिषु पुरुषो

शिव
२२

न्तरकालमुत्पन्नं तदा तद्दिवसप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या॥ यदा तु रजन्यां रजोदर्शनपुत्रजन्मादि त
दार्धरात्रात्प्राग्जननादुत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेशव्यापित्वेप्याशौचस्य तत्प्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः॥
रात्रिं त्रिभागविभज्याद्यभागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ग्राह्यमिति द्वितीयः॥ प्रागुदयादित्यपरः॥ यथाह कश्य
पः॥ उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः॥ जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी॥ तुषसः प्राकुरजोय
स्यास्तच्छुद्धौ पूर्वकं दिनं अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते॥ रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व
एव तु॥ उत्तमांशः प्रभाते न युज्यते ऋतुसूतके॥ रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके॥ पूर्वमेव दिनं ग्रा
ह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति॥ एतेषां च कल्पानां देशाचारानुसारतो व्यवस्था विज्ञेया॥ दशाहाशौचमाहिता
ग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यं॥ अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति॥ संचयनं तूभयोरपि
संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयं॥ यथाहांगिराः॥ अनग्निमत उत्क्रांतेः साग्नेः संस्कारकर्मणः॥ शु

मि.प्रा.
२३

द्धिः संचयनं दशाहान्तस्ताहस्तु यथा तथापीति ॥ साग्नेः संस्कारकर्मण इत्युक्तेनाहिताग्नेर्देशांतरस्थे तेन तत्पुत्रादीना
मसंस्कारात्तं ध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंधेयं ॥ तथा च पैठीनसिः ॥ अनग्निमत उत्क्रांते राशौचं च द्विजा
तिषु ॥ दाहादग्निमतो विधिवद्देशस्थे मृते सतीति ॥ सपिंडत्वादिना दशाहादिप्राप्तौ कश्चिन्नत्रु विशेषमप
वादमाह ॥ हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनां ॥ नृपोभिषिक्तः क्षत्रियादिः ॥ गोग्रहणं शृंगिदंष्ट्रा
दितिरश्चामुपलक्षणार्थं ॥ विप्रग्रहणमंत्यजोपलक्षणं ॥ एतैर्हतानां संबंधिनो ये सपिंडास्तेषां विषोद्
बंधनादिभिर्बुद्धिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयंति ते आत्मघातिनः ॥ आत्मघातिग्रहणं पापसंबंधनाश्रितादेक
यो गोपात्तपतितमात्रोपलक्षणं ॥ तत्संबंधिनां चान्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्यर्थः न पुनर्दशा
हादिकं ॥ तथा च गौतमः ॥ गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्च युद्धे प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदको
द्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ॥ क्रोधग्रहणं प्रमादस्यापादितनिरासार्थं ॥ अयुद्धग्रहणं युद्धहतस्यैकाह

शिव
२३

शौचमस्तीति ज्ञापनार्थं ब्राह्मणार्थं विपन्नाये योषितां गोग्रहे पिवा ॥ आवहे विहतानां च एकरात्रमशौचकमि
तिस्मरणात् ॥ एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालांतरविपन्नस्य ॥ समरमूर्ध्नि हतस्य पुनः सद्यः शौचं ॥ यथाह
मनुः ॥ उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिरिति ॥ दशांतस्ये
व जननमरणाशौचनिमित्तत्वात्तज्जन्मादि दिनादुत्तरकालेपि तावद्दशाहादि स्यान्नाभावपवादमाह ॥ प्रोषिते का
लशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ प्रोषिते देशांतरस्थे यत्रस्थेन प्रथमदिवस एव सपिंडजननादिकं न
ज्ञायते ॥ तस्मिन्सपिंडे कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टः कालः स एवाशुद्धिहेतुर्भवति
पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके त्रिरात्रयोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति ॥ उदकस्य स्नानपूर्वकत्वात्स्नात्वोदकं द
त्त्वा शुचिर्भवति ॥ तदुक्तं मनुना ॥ निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ॥ सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भव
तिमानवदति ॥ पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिरिति त्रिप्रेतोदकदानसहचरितस्याशौचकालस्याशुद्धिहेतुत्वाभिधाना

मि· प्रा·
२८

ज्जन्मव्यतिक्रांताशौचं सपिंडानां नास्तीति गम्यते ॥ पितुस्तु निर्दशेपि जनने स्नानमस्त्येव ॥ श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चे
तिवचनात् ॥ एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिंडानामतिक्रांताशौचं नास्तीत्यत्र ज्ञापकं ॥ अन्यथा निर्दशं ज्ञाति
मरणं श्रुत्वा जन्म च निर्दशमित्येवावक्ष्यत् ॥ तच्चोक्तं ॥ तथा च देवलः ॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपी
ति ॥ तस्माद्विपन्ना देवातिक्रांताशौचमिति स्थितिः ॥ केचिदन्यथेमं श्लोकं पठंति ॥ प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दशे
थे त्र्यहमेव तु ॥ सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रे ते दत्वोदकं शुचिरिति ॥ प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनां विशेषे
ण कालशेषः शुद्धिहेतुः ॥ अशेषे पुनरतिक्रांते दशाहादौ सर्वेषां त्र्यहमेवाशौचं ॥ संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषित
प्रायणमवगतं स्यात्तदा सर्वे ब्राह्मणादिः ॥ स्नात्वोदकं दत्वा शुचिः स्यात् ॥ तथा मनुः ॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृ
ष्ट्वैवापो विशुध्यतीति ॥ अयं च त्र्यहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वाग्द्रष्टव्यः ॥ पूर्वोक्तं तु सद्यः शौचं नवममासा
दूर्ध्वमर्वाक् संवत्सरात् द्रष्टव्यं ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनं ॥ ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्रुत्वैकरात्रमिति ॥ तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यो या

शिव
२८

वन्नवमं ॥ यदपि गौतमवचनं श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीति तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाक् षष्ठात् ॥ तथा च वृद्धव
सिष्ठः ॥ मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा ॥ अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥ एतच्च माता
पितृव्यतिरिक्तविषयं ॥ पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः ॥ श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥
इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ तथा स्मृत्यंतरेपि ॥ महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ॥ अतीतेब्देपि कर्तव्यं
प्रेतकार्यं यथाविधीति ॥ संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं कार्यं ॥ न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धि
रित्यर्थः ॥ पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यंतरे विशेषो दर्शितः ॥ पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्वि
जोत्तमः ॥ संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥ यस्तु नघारिव्यवहिते देशांतरे मृतस्तत्सपिंडानां दशा
हादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यः शौचं देशांतरमृतं श्रुत्वा क्लीबवैखानसेयतौ ॥ मृते स्नानेन शुध्यंति गर्भस्रा
वे च गोत्रिण इति ॥ देशांतरलक्षणं बृहस्पतिनोक्तं ॥ महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ॥ वाचो यत्र विभि

मि·प्रा·
२५

यंतेतद्देशांतरमुच्यते॥देशांतरंवदंत्येकेषष्टियोजनमायतं॥चत्वारिंशद्वदंत्यन्येत्रिंशदन्येतथैवच॥दशाहंचाति
क्रांताशौचमुपनीतोपरमविषयं॥नपुनर्वयोवस्थाशौचविषयमपि॥तथाचोक्तंव्याघ्रपादेन॥तुल्यंवयसि
सर्वेषामतिक्रांतेतथैवच॥उपनीतेतुविषमंतस्मिन्नेवातिकालजमिति॥अयमर्थः॥वयसित्रिवर्षादिरू
पेयदाशौचमादंतजन्मनःसपरत्यादिकावविहितंतत्सर्वेषांब्राह्मणादीनांवर्णानांतुल्यमविशिष्टं॥अति
क्रांतेचदश॥हारिकेत्र्यहादिपदाशौचंतदपिसर्वेषामविशिष्टं॥उपनीतेपुनरूपरतेदशद्वादशपंचदशत्रिं
शद्दिनानीत्येवंविषममाशौचंब्राह्मणादीनां॥तस्मिन्नेवोपनीतोपरमएवातिकालजमतिक्रांताशौचंभ
वतिनवयोवस्थाशौचातिक्रमइति॥क्षत्रियादिषुदशरात्रस्यापिंडाशौचस्यापवादमाह॥क्षत्रस्यद्वाद
शाहानिविशःपंचदशैवतु॥त्रिंशद्दिनानिशूद्रस्यतदर्द्धंन्यायवर्तिनः॥क्षत्रियवैश्यशूद्राणांसपिंडजन
नेतदुपरमेवयथाक्रमेणद्वादशपंचदशत्रिंशद्दिनान्याशौचंभवतिन्यायवर्तिनःपुनःशूद्रस्यपाकयज्ञादि

शिव
२५

जस्युश्रूषादिरतस्यतदर्द्धंपंचदशरात्रमाशौचं॥एवंचत्रिरात्रंदशरात्रंवेत्येतद्दशरात्रमाशौचंपारिशेष्याद्ब्राह्म
णविषयेव्यवतिष्ठते॥एकत्र्यंतरेषुतुक्षत्रियादीनांद्वादशाहादयोप्याशौचकल्पादर्शिताः॥यथाहपराशरः॥क्ष
त्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनिरतःशुचिः॥तथैवद्वादशाहेनवैश्यःशुद्धिमवाप्नुयात्॥तथाचशातातपः॥एका
दशाहाद्राजन्योवैश्योद्वादशभिस्तथा॥शूद्रोविंशतिरात्रेणशुध्यतेमृतसूतके॥वसिष्ठस्तु॥पंचदशरात्रेण
राजन्योविंशतिरात्रेणवैश्यइति॥अंगिरास्त्वाह॥सर्वेषामेववर्णानांसूतकेमृतकेतथा॥दशाहाच्छुद्धिरे
तेषांइतिशातातपोब्रवीत्॥इत्येवमनेकोच्चावचाआशौचकालादर्शिताः॥तेषांलोकेसमाचाराभवान्ना
त्तीवव्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीतिनात्रव्यवस्थाप्रदर्श्यते॥यदापुनर्ब्राह्मणादीनांक्षत्रियादयःसपिंडाभ
वंतितदाहारीतापुक्तआशौचकल्पोनुसरणीयः॥दशाहाच्छुध्यतेविप्रोजन्महानौस्वयोनिषु॥षड्भिस्त्रिभि
रथैकेनक्षत्रविट्शूद्रयोनिषिति॥विष्णुरप्याह॥क्षत्रियस्यविट्शूद्रेषुसपिंडेषुषड्रात्रत्रिरात्राभ्यांवैश्य

सम्प्रदृष्टेसपिंडेषड्रात्रेणशुद्धिः॥ हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिरिति॥ बौ-
धायनेन तत्त्वविशेषेण दशाहादस्युक्तं॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीया येस्युर्विप्रस्य बांधवाः॥ तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहा-
च्छुद्धिरिष्यत इति॥ अनयोश्च यक्षमेऽपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था॥ दासादीनां तु स्वामिशौचेन स्वरूपत्वं कर्मा-
नधिकारस्त्वमासावधिरेव॥ तदाहांगिराः॥ दासीदासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत्॥ तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या
मासस्तु सूतकमिति॥ प्रतिलोमानां त्वाशौचाभाव एव प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणात्॥ केवलं मृतौ प्रस-
वे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवच्छौचं भवत्येव॥ वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादस्मा-
ह॥ आदंतजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता॥ त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परं॥ यावता कालेन दं-
तानां उत्पत्तिः तस्मिन्काले तीतस्य बालस्य संबंधिनां सद्यः शौचं चूडाकरणादर्वाक् मृतस्य संबंधिनां नैशिकी
निशायां भवा अहोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः॥ व्रतादेशः उपनयनं॥ ततोर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वं मृतीतस्य त्र्यहम्

शुद्धिः॥ अत्र चादंतजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसंस्काराभावे द्रष्टव्यं॥ अदंतजाते
बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति वैसवेऽग्निसंस्कारे दशरात्रितस्य सद्यः शौचविधानात्॥
सति त्वग्निसंस्कारे त्र्यहः स्वदत्तकमन्यासु बालेषु चेति वक्ष्यमाण एकाहः॥ तथा च मनुः॥ अदंतजातेत-
नयेऽप्याशौचगर्भस्रुते तथा॥ सपिंडानां तु सर्वेषां अहोरात्रमशौचकमिति॥ नामकरणात्प्राक् सद्यःशौच-
मेव नियतं॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति स्मरणात्॥ चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते॥ चूडा-
कर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः॥ प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥ इति स्मरणात्॥ ततश्चादं-
तजन्मादूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूडाकर्मपर्यंतमेकाहः॥ तत्रात्र कृतचूडस्य दंतजनने सत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव॥
तथा च विष्णुः॥ दंतजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति॥ तत ऊर्ध्वं प्रागुपनयनात्त्र्यहः॥ यत्तु मनुवचनं॥
नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता॥ निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति॥ तस्याप्ययमे-

मि॰ प्रा॰
२७

वविषयः॥ यत्तु नद्विवर्षमधिकृत्य तेनैवोक्तं अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव त्विति॥ यच्च वसिष्ठवचनं॥ ऊ
नद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमिति तत्संवत्सरचूडाभिप्रायेण॥ यत्तु अंगिरोवचनं॥ यद्यप्यकृतचू
डो वै जातदंतस्तु संस्थितः॥ दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति॥ तदूर्ध्वं त्र्यादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया
चौलोत्कर्षे वेदितव्यं॥ विप्रे न्यूने त्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति तेनैवाभिहितत्वात्॥ न चायमेकाहो दंतज
न्माभाव इति शंकनीयं॥ नहि न्यूनतृतीयवर्षस्य दंतानुमतिः संभवति॥ तथा सत्यपि दंतजनने ऽकृत
चूडस्यैकाहं विदधातीति विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात्तस्मात्प्राच्यैव व्याख्या ज्यायसी॥ यत्तु
कश्यपवचनं॥ बालानामदंतजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति॥ तन्मातापितृविषयं॥ निरस्य तु पिता शुक्र
मुपस्पृश्य विशुद्ध्यति॥ वैजिकादपि संबंधादनुरुंध्यादघं त्र्यहमिति॥ जन्यजनकसंबंधोपाधिकतया त्रिरा
त्रस्मरणात्॥ ततश्चायमर्थः॥ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचं तदूर्ध्वं दंतजननादर्वागग्निसंस्कारक्रियाया

घं

शिव
२७

मेकाहस्ततोरेवं यथा सद्यः शौचं॥ जातदंतस्य प्रथमवार्षिकाच्चौलादर्वागेकाहः॥ प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यंतं
कृतचूडस्य त्र्यहं तदस्यत्वैकाहः॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि त्र्यहः॥ उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
दशरात्रादिकमिति॥ ॥ इदानीं स्त्रीषु वयोवस्थाविशेषेणाप्यवादमाह॥ अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च
विशोधनं॥ अदत्ताः अपरिणीतायाः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाकृतदानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकार
णं सपिंडानां॥ सापिंड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यंतमेव॥ अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायत इति व
सिष्ठस्मरणात्॥ बालेषु चानुत्पन्नदंतेष्वग्निसंस्कारे सद्य एकाहो विशोधनं॥ अकृतचूडायां तु कन्यायां स
द्यः शौचं॥ अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इति आपस्तंबस्मरणात्॥ वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कार
त्प्राक् पतिपक्षे त्रिरात्रमेव॥ यथाह मनुः॥ स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यंति बांधवाः॥ यथोक्तेनैव क
ल्पेन शुध्यंति तु सनाभय इति॥ बांधवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यंति सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिंडा य

यथोक्तेनैवकल्पेननिर्वृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेनत्रिरात्ररूपेणनपुनर्द्विरात्ररूपेणपितृपक्षेविवाहात्प्राक्कृत
स्यायुक्तत्वात्॥अतएवमरीचिः॥वारिपूर्वंप्रदत्तातुयानैवप्रतिपादिता॥असंस्कृतातुसाज्ञेयात्रिरात्रमुभ
योःस्मृतमिति॥उभयोःपतिपितृपक्षयोः॥विवाहादूर्द्ध्वंतुविष्णुनाविशेषोदर्शितः॥संस्कृतासुस्त्रीषुनाशौ
चंपितृपक्षेतत्प्रसवमरणेचेत्पितृगृहेस्यातांतदैकरात्रंत्रिरात्रंवेति॥तत्रप्रसवएकाहः॥मरणेत्रिरात्रमि
तिव्यवस्था॥इदंचवयोवस्थाशौचंसर्ववर्णसाधारणंक्षत्रस्यद्वादशाहानीतिवर्णविशेषोपादानेनाविधानात्
॥अतएवमनुनाप्यनुपात्तवर्णविशेषाशौचविधेःसाधारण्यप्रतिपादनार्थंचातुर्वर्ण्याधिकारेसत्यपिपु
नश्चतुर्णामपिवर्णानांयथावदनुपूर्वशइत्युक्तं॥तथांगिरसाप्युक्तं॥अविशेषेणवर्णानामर्वाक्संस्का
रकर्मणः॥त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिःकन्यास्वह्नाविधीयतइति॥व्याघ्रपादवचनंतुल्यंवयसिसर्वेषामिति
प्राक्प्रदर्शितं॥अतोप्ययंपिंडयज्ञावृतादेयमित्यादिपिंडोदकदानविधिःसर्ववर्णसाधारणःयथावा

समानोदकाशौचविधिः॥अंतराजन्ममरणेइतिसन्निपाताशौचविधिश्च॥यच्चगर्भस्रावेमासतुल्याइति
स्रावाशौचविधिः॥प्रोषितेकालशेषःस्यादशेषेत्र्यहमेवतुइतिविदेशस्थाशौचविधिश्च॥यथावागुर्वाद्या
शौचविधिःसर्ववर्णसाधारणस्तथावयोवस्थानिमित्तमप्याशौचंसर्ववर्णसाधारणमेवभवितुमर्हति॥
अतएव॥क्षत्रेषड्भिःकृतेचौलेवैश्येनवभिरुच्यते॥ऊर्द्ध्वंत्रिवर्षाच्छूद्रेतुद्वादशाहोविधीयते॥तथा॥यत्रत्रि
रात्रंविप्राणामाशौचंसंप्रदृश्यते॥तत्रशूद्रेद्वादशाहःषण्णवक्षत्रवैश्ययोरित्यादीनिवचनान्यंगिरादिवच
नानिविगीतत्वबुद्ध्याअनाद्रियमाणैर्धारेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यैस्समेवसाधारणपक्षोंगी
कृतः॥अविगीतत्वेचामीषांवचनानांक्षत्रियादिविषयतयाव्याख्येयानि॥गुर्वादिष्वतिदेशमाह॥गुर्वंतेवास्यनू
चानमातुलश्रोत्रियेषुच॥गुरुरुपाध्यायः॥अंतेवासीशिष्यः॥अनूचानोसांगप्रवक्ता॥मातुलग्रहणेना
त्मबंधवोमातृबंधवःपितृबंधवश्चयेनिर्दिष्टास्तेसर्वेप्युपलक्ष्यंते॥तेचपत्नीदुहितरश्चप्राग्दर्शिताः॥श्रोत्रिय

एकशाखाध्यायी॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रिय इति बौधायनस्मरणात्॥ एवं परतेषु अहोरात्रमाशौचं॥ यस्तु
मुख्यो गुरुः पिता॥ तदुपरमे सपिंडत्वाद्दशाहमेव॥ यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राह
यित्वा वृत्तिं च विदधातीति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेदित्या
श्वलायनेनोक्तं द्रष्टव्यं॥ आचार्ये परमे तु त्रिरात्रमेव॥ यथाह मनुः॥ त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते स
ति॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिरिति॥ यदा त्वाचार्यो देहसंस्कारं करोति तदा दशरात्रमाशौचं॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्॥ प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन विशुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात्॥ श्रो
त्रियस्य तु समानग्रामीणस्येतराशौचं॥ एकाहं सब्रह्मचारिणि॥ समानग्रामीणेन श्रोत्रिये इत्याश्वलाय
नस्मरणात्॥ एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारी॥ एतच्चासन्निधाने द्रष्टव्यं॥ सन्निहिते तु शिष्यादौ त्रिरात्रा
दि॥ यथाह मनुः॥ श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बांधवेषु चे

ति॥ उपसंपन्ने मैत्री प्रातिवेश्यत्वादिना संबद्धे शीलयुक्ते वा मातुलग्रहणं मातृपितृष्वस्रादेरुपलक्षणार्थं॥
बांधवा इत्यात्मबंधवो मातृबंधवः पितृबंधवश्चोच्यंते॥ तथाच बृहस्पतिः॥ अहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशु
चिर्भवेदिति॥ तथाच प्रचेताः॥ मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति॥ तथाच बृहस्पतिः॥ संस्थिते प
क्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते॥ संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु
कथं भवेत्॥ त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः॥ श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले॥ पित्रोः
स्वसरि तद्वत्पक्षिणीं क्षपयेन्निशी॥ तथा॥ मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च॥ आशौचं पक्षिणीं रात्रिं
मृता मातामही यदि॥ तथाच गौतमं॥ पक्षिणीमसपिंडे योनिसंबंधे सहाध्यायिनि चेति॥ योनिसंबंधाः
मातुलमातृष्वस्रीयादयः॥ तथाच व्याबालिः॥ एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं॥ मातृबंधौ गुरौ
मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति॥ विष्णुः॥ असपिंडे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रमिति॥ तथा वृद्धः॥ भगिन्यां संस्कृ

मि॰ प्रा॰
३९

तायां तु भ्रातर्यपि चासंस्कृते ।। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ।। श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्य
ति ।। ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये तपस्विनि ।। शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ।। ग्राममध्यगतो
यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।। ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियादित्यादीन्याशौचविशेषप्रतिपादका
नि स्मृतिवचनान्वेषणीयानि ।। ग्रंथगौरवभयात् ।। अत्र न लिख्यंते ।। तेषु चैषविषयगुरुलघ्वाशौचविशेष
प्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु संनिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्थानुसंधातव्या ।। किंच ।। अनौरसेषु पुत्रेषु
भार्यास्वन्यगतासु च ।। अहरित्यनुवर्तते ।। अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयस्तेषु जातेषु परेतेषु वाऽहोरात्रमाशौ
चं ।। तथा स्वभार्यास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तं गतास्वाश्रितासु अतीतासु अहोरात्रमाशौचं ।। न पुनः सत्स्वपि
सापिंड्ये द्विरात्रं ।। प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव ।। पारवंड्यनाश्रितत्वस्य तेन प्रतिषेधात् ।। एतच्च भार्या
पुत्रशब्दयोः संबंधिशब्दत्वात्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदमाशौचं ।। सपिंडानां त्वाशौचाभाव

शिव
३९

एव ।। अत एव प्रजापतिः ।। अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।। गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणै
व तत्पितेति ।। स्वैरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव यथाह विष्णुः ।। अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृते
षु च ।। परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति ।। त्रिरात्रमत्र प्रकृतं ।। अनयोश्च त्रिरात्रैकरात्रयोः सन्निधि
विदेशस्थापेक्षया व्यवस्था ।। यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिंडानामेकरात्रं ।। तथा च मरीचिः ।। सूतके मृतके
चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।। एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ।। किंच ।। निवासराजनि प्रेते तदहः शु
द्धिकारणं ।। निवसत्यस्मिन्निति निवासः स्वदेश उच्यते ।। तस्य यो राजा स्वामी विषयाधिपतिः तस्मिन् अहन्य
तीते तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं ।। रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रं ।। अत एव मनुः ।। प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्या
द्विषये स्थितः इति ।। ज्योतिषा सह वर्तत इति सज्योतिः आशौचमह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं ।। रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्र
दर्शनमित्यर्थः ।। अनुगमनाशौचमाह ।। ब्राह्मणेनानुगंतव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।। अनुगम्यांभसि स्ना

मि॰ प्रा॰
३१

त्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ ब्राह्मणेनासपिंडेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगंतव्यः ॥ यदि स्नेहादिना अनुग
च्छति तदा भसितडागादिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् ॥ अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यवि
धानेन प्रमाणाभावान्न भोजनप्रतिषेधः ॥ इदं समानोत्कृष्टजातिविषयं ॥ यथाह मनुः ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं
ज्ञातिमज्ञातिमेव च ॥ स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ ज्ञानतो मातृसपिंडाः इतरेषां तु विहित
त्वान्न दोषः ॥ निकृष्टजात्यनुगमने स्मृत्यंतरोक्तं द्रष्टव्यं ॥ तत्र शूद्रानुगमने प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब
लः ॥ अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगां ॥ प्राणायामशतं कृ
त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति पराशरोक्तं ॥ क्षत्रियानुगमने तु ॥ मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं ॥
अस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैवमिति वसिष्ठोक्तं ॥ वैश्यानुगमने तु नः पक्षिणी ॥ तथा क्षत्रियस्यानंत
र वैश्यानुगमनेऽहोरात्रमेकांतरशूद्रानुगमने पक्षिणी वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्यूहनीयं ॥ तथा रोद

शिव
रो

नेऽपि पारस्करेणोक्तं ॥ मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनं ॥ वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादि कर्म चेति ॥ तथा लंकर
णमपि न कार्यं ॥ कुर्यात्पादोऽसपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते ॥ अज्ञानादुपवासः स्यादज्ञाते स्नानमिष्यते इति ॥ शं
खेन प्रायश्चित्तस्याम्नानात् ॥ सपिंडाशौचे क्वचिदपवादमाह ॥ महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ॥ गोब्रा
ह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षि
तेरेकभर्तृकत्वानुपपत्तेर्महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्चेतरेकदेशभर्तारो निमंडला निर्दिश्यंते ॥ तस्मात्तत्राधि
कृतानां क्षत्रियादीनामभिषिक्तानां नाशौचं तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षार्थं
विपन्नानां स्वसंबंधिनो ये सपिंडास्तैरप्याशौचं न कार्यं ॥ यस्य च मंत्रिपुरोहितादेर्भूमिपोऽनन्यसाध्यमंत्राभि
चारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाऽभावमिच्छति तेनापि न कार्यं ॥ अत्र च महीपतीनां प्रजापालनेन दिहि
तं प्रजापरिरक्षणं तदेन दानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचाभावो न पुनः सं

चमहापत्त्रादिष्वपि॥ तथाचमनुः॥ राज्ञोमाहात्मिकेस्थानेसद्यःशौचंविधीयते॥ प्रजानांपरिरक्षार्थमासनंचात्रका
रणमिति॥ गौतमेनाप्युक्तं॥ राज्ञांचकार्यविघातार्थमिति॥ राजभृत्यादेरप्याशौचंनभवति॥ यथाहप्रचेताः॥
कारवःशिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैवच॥ राजानोराजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताःइति॥ कारवःसूप
कारादयःशिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः॥ अयंचाशौचाभावःकिंविषयइत्यपेक्षायांकर्मनिमित्तैः
स्वादेस्तत्तदसाधारणस्यकर्मणोबुद्धिस्थत्वात्तत्रैवद्रष्टव्यः॥ अतएवविष्णुः॥ नराज्ञांराजकर्मणिनव्रतिनांव्रते
नसत्रिणांसत्रेणकारूणांकारुकर्मणीतिप्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावंदर्शयति॥ शातातपीयेप्युक्तं॥
मूल्यकर्मकराः॥ शूद्रादासीदासास्तथैवच॥ स्नानेशरीरसंस्कारेगृहकर्मण्यदूषिताइति॥ इयंचदासादिशु
द्धिरपहरणीयतयाप्राप्तस्पर्शादिविषयेत्यनुसंधेयं॥ अतएवस्मृत्यंतरे॥ सद्यःस्पृश्योगर्भदासोभक्तदासस्त्र्य
हाच्छुचिः॥ तथा॥ चिकित्सकोयत्कुरुतेतदन्येननशक्यते॥ तस्माच्चिकित्सकःस्पर्शेशुद्धोभवतिनित्यशः

इति॥ किंच॥ ऋत्विजांदीक्षितानांचयज्ञियंकर्मकुर्वतां॥ सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदांतथा॥ दानेविवाहेयज्ञेच
संग्रामेदेशविप्लवे॥ आपद्यपिहिकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते॥ ऋत्विजोवरणभरणसंभृताःकर्तृविशेषाः॥
दीक्षणीयासंस्कृतादीक्षितास्तेषांयज्ञियंयज्ञेभवंकर्मकुर्वतांसद्यःशौचंविधीयतेइतिसर्वत्रानुषंगः॥ दीक्षित
स्यवैतानोपासनाःकार्याइत्यनेनैवसिद्धेप्यधिकारेपुनर्वचनंयाजमानेषुस्वयंकर्तृत्वविधानार्थं॥ सद्यःस्नानवि
ध्यर्थंच॥ सत्रिग्रहणेनसंततानुष्ठानतुल्यतयान्नसत्रप्रवृत्तालक्ष्यंते॥ मुख्यानांतुसत्रिणांदीक्षितग्रहणेनै
वसिद्धेः॥ व्रतिशब्देनकृच्छ्रचांद्रायणादिप्रवृत्ताः॥ स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चोच्यंते॥ तथाब्रह्मचर्यादि
व्रतयोगिनःश्राद्धकर्तृभोक्तृग्रहणं॥ तथाचस्मृत्यंतरे॥ नित्यमन्नप्रदस्यापिकृच्छ्रचांद्रायणादिषुनिर्वृत्ते
कृच्छ्रहोमादौब्राह्मणादिषुभोजने॥ गृहीतनियमस्यापिनस्यादन्यस्यकस्यचित्॥ निमंत्रितेषुविप्रेषुप्रारब्धे
श्राद्धकर्मणि॥ निमंत्रितस्यविप्रस्यस्वाध्यायादिरतस्यच॥ देहेपितृषुतिष्ठत्सुनाशौचंविद्यतेक्वचित्॥ प्राय

श्रितप्रव्रजितानांदशाहमलविरात्रंचेति॥सत्रिणांव्रतिनांचसत्रेव्रतेचशुद्धिः नकर्ममात्रेसंव्यवहारेवा॥तथाचविष्णुः॥
नव्रतिनांव्रतेनसत्रिणांसत्रइति॥ब्रह्मचर्य्युपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्चयस्तंप्रतिसंदातैवनप्रतिग्रहीतास्तदेवशान
स्तोदात्तशब्देनोच्यते॥ब्रह्मविद्याति॥एतेपंचत्रयाणामाश्रमिणांसर्वत्रशुद्धिः॥विशेषप्रमाणाभावात्॥दा
नेचपूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यनाशौचं॥पूर्वसंकल्पितंद्रव्यंदीयमानंनदुष्यतीतिस्मरणात्॥स्मृत्यंतरेचात्रविशेष
उक्तः॥विवाहोत्सवयज्ञादिष्वंतरामृतसूतके॥शेषमन्नंपरैर्देयंदातॄन्भोक्तॄंश्चनस्पृशेदिति॥यज्ञेवषोत्सर्गा
दौविवाहेचपूर्वसंभृतसंभारे॥तथाचस्मृत्यंतरं॥यज्ञेसंभृतसंभारेविवाहेश्राद्धकर्मणि॥इति॥सद्यःशौचम
त्रप्रकृतंविवाहग्रहणंपूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणं॥यज्ञग्रहणंचपूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामा
फत्सवमात्रोपलक्षणं॥नदेवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषुनदेशविभ्रमेनापद्यपिचकष्टायामाशौचमितिविष्णुस्म
रणात्॥संग्रामेयुद्धेसंग्रामेसमुपोढेराजानंसन्नाहयेदित्याश्वलायनोक्तसन्नहनविधौप्राश्यानिके

शांतिकहोमादौचसद्यःशुद्धिः॥देशस्यविस्फोटादिभिरुपसर्गैराजभयात्वाविप्लवेतदुपशमनार्थेशांतिकर्मणि
सद्यःशौचंविप्लवाभावेपिकचिद्देशविशेषेणपैठीनसिनाशुद्धिरुक्ता॥विवाहदुर्गयज्ञेषुयात्रायांतीर्थकर्मणि॥
नतत्रसूतकंतद्वत्कर्म[illegible] यज्ञादिकारयेदिति॥तथाकष्टायामप्यापदिव्याध्याद्यभिभवेनमुमूर्षाव
स्थायांदुरितशमनार्थेदानेत्यादिसंकुचितवृत्तेश्चश्रुतस्त्रिस्कंतमातापित्रादिबहुकुटुंबस्यतद्भरणोपयोगि
निप्रतिग्रहेसद्यःशुद्धिः॥एवंचशुद्धिर्यस्यसद्यःशौचंविनावृत्त्युपशमोनभवत्यश्वस्तनिकस्यतद्विषयं॥यस्त्वे
काहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः॥यस्त्र्यहोपयोगिसंचयीतस्यत्र्यहः॥यस्तुचतुरहार्थमापादितद्रव्यः
कुंभीधान्यस्तस्यचतुरहः॥कुसूलधान्यकस्यदशाहः॥एवंयस्ययावत्कालमात्मभावस्तस्यतावत्कालमाशौ
चमापदुपाधिकनादशौचसंकोचस्य॥अतएवमनुना॥कुसूलधान्यकोवास्यात्कुंभीधान्यकएववा॥त्र्या
हिकोवापिभवेदश्वस्तनिकएववेत्यत्रप्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायेणदशाहंशवमाशौचंसपिंडेषुवि

धीयते॥ अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वेति कल्पचतुष्टयं प्रतिपादितं॥ समानोदकविषयाश्च संकुचिता
शौचकल्पाः पक्षिण्येकाहस्त्र्यहः शौचरूपाः स्मृत्यंतरदृष्टा वृत्तिसंकोचोपाधिकतया एव योज्याः॥ अयं चा
शौचसंकोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विना निस्तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगंतव्यं॥ ननु एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्नि
वेदसमन्वितः॥ त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैरित्यादिस्मृत्यंतरवचनपर्यालोचनया अध्ययनतदा
नुष्ठानयोगिनां एकाहादिभिः सर्वात्मना शुद्धिरित्येवं कस्मान्नेष्यते॥ उच्यते॥ दशाहं शावमाशौचमिति सा
मान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव ह्येकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येत्यादि विधायकं भवति॥ बाधस्य चानुपपत्तिनि
बंधनत्वात् यावत्सबाधितेनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्बाधनियमतः कियदनेन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षि
तविशेषसमर्पणक्षमस्याग्निवेदसमन्वित इति वाक्यशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादौ कर्मणि
स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न पुनर्दानादावपि॥ एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति॥ इतरथा येनाग्निवेदसाध्य

कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणमेव स्यान्न चैतद्युक्तं॥ एवं च सति प्रसूहेत्याग्निषु क्रियाः
॥ वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्॥ तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायनिर्वर्त्यर्थं सद्यः शौचमिति
वमादिभिर्मन्वादिवचनैरैकवाक्यता भवति॥ तथा चोभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति दशाहप
र्यंतं भोजनादिकं प्रतिषेधयद्भिर्यमादिवचनैरविरोधोपि सिध्यति॥ अतः कार्त्स्न्यमेव दशाशौचसंकोचवि
धानं॥ न पुनः सर्वसंव्यवहारगोचरमित्यलमतिप्रपंचेन॥ इदं च स्वाध्यायविषये सद्यः शौचविधानं ब्रह्मवे
दस्य ब्रह्मलोकतारकृतायामावृत्तौ द्रष्टव्यं॥ इतरस्य तु दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति प्रतिषेध एव॥
एवं ब्राह्मणादिभ्येयस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानंतरं स्नात्वा शुद्ध्येत्तत्कालातिक्रममात्रात्॥ यथा
ह मनुः॥ विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं॥ वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रिय इति॥ अय
मर्थः॥ कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते॥ विप्रोनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृ

स्पृष्ट्वाशुध्यति॥ स्पृष्ट्वेतिस्पर्शनक्रियैवोच्यते॥ नस्नानमाचमनंवा॥ वाह्न्यादितस्यैवानुषंगात्॥ अथवाकृतक्रि
योप्यावदाशौचंकृतोदकादिक्रियस्तदनंतरं विप्रादिरुदकादिस्पृष्ट्वाशुध्यती त्याशौचकालानंतरभावि स्नानम
तिनिषिद्धेनोक्तमिति॥ क्षत्रियादिर्वाह्न्यादिकंस्पृष्ट्वाशुध्येदिति॥ कुलव्यापिनींशुद्धिमभिधायेदानींप्रसंगा
त्प्रतिपुरुषव्यापिनींशुद्धिमाह॥ उदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्॥ अब्लिंगानिजपेच्चैवगा
यत्रींमनसासकृत्॥ उदक्यारजस्वला अशुचयः शवचंडालपतितसूतिकाः शावाशौचिनश्च॥ एतैः संस्पृष्टः
स्नायात्तैः पुनरुदक्याशुचिसंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्टः उपस्पृशेदाचामेदप्चैवाब्लिंगानिआपोहिष्ठेत्येवमा
दीनित्रीणिमंत्रकाण्यानिजपेत्त्रिष्वेवबहुवचनस्यचरितार्थत्वात्॥ तथागायत्रींसकृन्मनसाजपेत्॥ ननूद२
क्यादिसंस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथंतैरितिबहुवचनेन निर्देशइत्यविरोधः॥ तेचस्नानादिःस्प
र्शानंतरमेवगंतव्याः॥ यथाहपाराशरः॥ दुःस्वप्ने मैथुनेवांतिविरिक्तेक्षुरकर्मणि॥ चितियूपश्मशानास्थ्नां स्प
नपरामर्शःसममेवंचकिंतत्रोदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेप्याचमनविधानार्थंतैरितिबहुवचन२

र्शनेस्नानमाचरेदिति॥ तथाचमनुः॥ वांतोविरिक्तःस्नात्वातुघृतप्राशनमाचरेत्॥ आचामेदेवभुक्त्वान्नंस्ना
नंमैथुनिनःस्मृतमिति॥ मैथुनिनःस्नानमृतुकालविषयं अन्यत्रोयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवदितिबृहस्प
तिस्मरणात्॥ अन्यत्रावपिकालविशेषेस्मृत्यंतरेस्नानमुक्तं॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुने॥ कृ
त्वासचैलंस्नात्वावारुणीभिश्चमार्जयेदिति॥ यथाचयमः॥ अजीर्णेभ्युदितेवांतेतथाप्यस्तमितेरवौ॥
दुःस्वप्नेदुर्जनस्पर्शेस्नानमात्रंविधीयतइति॥ तथाबृहस्पतिः॥ मैथुनेकटधूमेचसद्यःस्नानंविधीयतेइ
त्येतदसचैलविषयं॥ सचैलेनतुचित्यादिस्पर्शेसचैलमेवस्नानं॥ यथाहच्यवनः॥ श्वानंश्वपाकंप्रेतधूमं
देवद्रव्योपजीविनंग्रामयाजकंसोमविक्रयिणंयूपंचितिंचितिकाष्ठंचमद्यंमद्यभांडंसस्नेहमानुषास्थिशव
स्पृष्टंरजस्वलांमहापातकिनंशवंस्पृष्ट्वासचैलमंभोवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृश्यगायत्र्याष्टशतंजपेत्॥ घृ
तंप्राश्यपुनःस्नात्वात्रिराचमेदिति॥ एतच्चबुद्धिपूर्वविषयमन्यत्रस्नानमात्रं॥ शवस्पृष्टंदिवाकीर्तिंचितीयूपं

मि. प्रा.
३६

रजस्वलां॥ स्पृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यतीति॥ बृहस्पतिस्मरणात्॥ एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु
विषयसमीकरणमूहनीयं॥ तथाह कश्यपः॥ उदक्यासूतिकयोः स्कंदिताऽक्षिस्पंदने कर्णाक्रोशने चितारोहणे
यूपसंस्पर्शने च सचैलं स्नात्वा पुनर्मानं हृतिजपेन्महाव्याहृतिभिः समाज्याहुतीर्जुहुयादिति॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ स्पृ
ष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्॥ देवार्चनपरो विप्रो वितार्थे वत्सरत्रयं॥ असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु ग
र्हितः॥ तथा ब्रह्मांडपुराणे॥ शैवान् पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्॥ विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रा
न् सवासा जलमाविशेदिति॥ तथा अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेति लिंगाच्च शूद्रस्पर्शनिषेधः॥
तथांगिराः॥ यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति॥ तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यतीति॥ तथा
व्याघ्रपादः॥ चंडालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत्॥ गोबालव्यजनात्सर्वाक्सवासा जलमाविशेत्॥ इति॥ एतदिति
संकटस्थानविशेषविषयं अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तं॥ युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगं॥ चंडालसूतिकोद

शिव
३६

क्यापतितानामधः क्रमादिति॥ तथा पैठीनसिः॥ काकोलूकस्पर्शने सचैलस्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे स
चैलस्नानं॥ महाव्याहृतिहोमश्च॥ अनुदकमूत्रपुरीषकरणं त्वेतच्चिरकालमूत्रपुरीषरोधाकरणपरं॥
तथांगिराः॥ भासवायसमार्जारखरोष्ट्रं च श्वसूकरान्॥ अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति॥ मार्जा
रस्पर्शनिमित्तं स्नानमुच्छिष्टसमये अनुष्ठानसमये च वेदितव्यं॥ समाचारात्॥ अन्यदा तु मार्जारश्चैव दर्वी च मा
रुतश्च सदा शुचिरिति स्नानाभावः॥ श्वस्पर्शे तु स्नानं नाभेरूर्ध्वं वेदितव्यमधस्तात्तु क्षालनमेव॥ नाभेरूर्ध्वं करौ
मुक्त्वा यदंगमुपहन्यते॥ तत्र स्नानमधस्तात्तु प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात्॥ तथा पक्षिस्पर्शेऽपि
द्रोणो जातूकर्ण्येनोक्तः॥ ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदंगं संस्पृशेत्खगः॥ स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्य
तीति॥ अमेध्यस्पर्शेऽपि वस्तुना विशेषो दर्शितः॥ नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वापि ह
तो मृत्तोयैस्तदंगं प्रक्षाल्याचांतः शुध्येत् अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदंगं प्रक्षाल्य स्नायात्तैरिंद्रियेषूपहतः स्नू

मि॰प्रा॰
३२

योप्यस्नात्वा पंचगव्येन स्नानं कृत्वोपहतश्चेति॥ एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयं॥ आत्मीयमलस्पर्शे तु देहम
पि नाभेः क्षालनमेव॥ यथाह देवलः॥ मानुषास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी॥ मज्जानं शोणितं वापि पर
स्य यदि संस्पृशेत्॥ स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्॥ तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्ज
नादिति॥ तथा शंखः॥ रथ्याकर्दमतोयेन ष्टीवनाद्येन वा तथा॥ नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यती
ति॥ यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः॥ सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरं॥ जंघयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगु
णास्तत इति॥ ग्रामसंकरं ग्रामसलिलप्रवाहप्रदेशं सकर्दमं प्रविश्येत्यर्थः॥ मारुतशोषिते तु कर्दमादौ
न दोषः॥ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यंत्यश्ववायसैः॥ मारुतेनैव शुध्यंति पक्वेष्टकचितानि चेति प्रागुक्तत्वा
त्॥ अस्थनि मनुना विशेष उक्तः॥ नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यंति॥ आचम्यैव तु निःस्ने
हं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविमिति॥ इदं द्वैजातास्थिविषयं॥ अन्यत्र वसिष्ठेनोक्तं॥ मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा

शिव
३२

त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रमिति॥ अमानुषे तु विष्णूक्तं॥ भक्ष्यवर्ज्यं पंचनखशवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृ
ष्ट्वा स्नातः पूर्ववस्त्रं प्रक्षालितं बिभृयादित्येवमन्येपि स्नानार्हाः स्मृत्यंतरतोऽवबोद्धव्याः॥ एवं स्नानार्हा
णां बहुत्वात्तदभिप्रायं ते इति बहुवचनमविरुद्धं॥ उदक्याशुचिभिः स्नायादित्येतच्च दंडापचेतनस्य वधा
न स्पर्शे वेदितव्यं॥ चेतनस्य वधाने तु मानवं॥ दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा॥ शवं तत्स्पृष्टि
नं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यतीति॥ तृतीयस्य त्वाचमनमेव॥ तत्स्पृष्टिनं स्पृष्ट्वाघस्तु स्नानं तस्य विधीयते॥ ऊ
र्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति संवर्तस्मरणात्॥ एतच्चाबुद्धिपूर्वकविषयं॥ मतिपूर्वे तु तृतीयस्या
पि स्नानमेव॥ यथाह गोतमः॥ पतितचंडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचैलमुदकोप
स्पर्शनाच्छुध्येदिति॥ चतुर्थस्य त्वाचमनं॥ उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः॥ हस्तौ पादौ च तोयेन प्र
क्षाल्याचम्य शुध्यतीति देवलस्मरणात्॥ अशुचीनां पुनरुदक्यादिस्पर्शे देवलेन विशेष उक्तः॥ श्वपाकं

मि॰ प्रा॰
३८

पतितंचंडालमन्त्यमंत्यावहारकं॥सूतिकांसावित्रिकांनारींरजसाचपरिप्लुतं॥श्वकुक्कुटवराहांश्चग्राम्यान्संस्पृश्यमान
वः॥सचैलःसशिराःस्नात्वातदानीमेवशुध्यति॥अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुचिस्पृश्ययदिस्पृशेत्॥विशुध्यत्यु
पवासेनतथाकृच्छ्रेणवापुनरिति॥सावित्रिकांप्रसवस्यकारयित्री॥कृच्छ्रःश्वपाकादिविषयःश्वादिषूपवास
इतिव्यवस्था॥अपुत्राकालस्यशुद्धेर्दृष्टांतत्वेनद्रव्यशुद्धिप्रकरणेकांतस्तथैतत्प्रकरणेवक्ष्यमाणांश्चशुद्धिहे
तूननुक्रामति॥कालोग्निःकर्ममृद्वायुर्मनोज्ञानंतपोजलं॥पश्चात्तापोनिराहारःसर्वेमीशुद्धिहेतवः॥य
थाग्न्यादयोऽमीसर्वेस्वविषयेषुशुद्धिहेतवस्तथाकालोपिदशरात्रादिकः॥शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्व
स्य॥अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुर्यथाभ्यधायिपुनःपाकान्महीमयमिति॥कर्मचशुद्धिनिमित्तंयथावक्ष्यति॥
तपाश्वमेधावभृथस्नानादिरिति॥तथामृज्जशुद्धिकारणं॥यथाकथितं॥सलिलंभस्ममृद्वापिप्रक्षेप्तव्यंविशु
द्धयइति॥वायुरपिशुद्धिहेतुः॥यथोक्तंरितंमारुतेनैवशुध्यंतीति॥मनोपिवाचःशुद्धिसाधनं॥यथास्मा

शिव
३८

प्यापि॥मनसावाद्यर्षितावाग्वदतीत्यादि॥ज्ञानंचाध्यात्मिकंबुद्धिशुद्धौनिधानं॥यथाविधास्यति॥क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञा
नादिति॥तपश्चकृच्छ्रादि।यथावदिष्यति॥प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंसमावागुरुतल्पगस्यादि॥तथाजलमपिशरी
रस्य॥यथाजल्पिष्यति॥वर्ष्मणोजलमिति॥पश्चात्तापोविशुद्धिजनकः॥यथागदितं॥ख्यापनेनानुतापेने
ति॥निराहारोपिशुद्ध्यापादनं॥यथाव्याहरिष्यति॥त्रिरात्रोपोषितोजप्त्वेत्यादि॥किंच॥अकार्यकारिणांदानं
वेगोनद्याश्चशुद्धिकृत्॥शोध्यस्यमृच्चतोयंचसंन्यासोवैद्विजन्मनां॥तपोवेदविदांक्षांतिर्विदुषांवर्ष्मणोज
लं॥जपःप्रच्छन्नपापानांमनसःसत्यमुच्यते॥भूतात्मनस्तपोविद्येबुद्धेर्ज्ञानंविशोधनं॥क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्वि
शुद्धिःपरमामता॥अकार्यकारिणांनिषिद्धसेविनांदानमेवमुख्यंशुद्धिकारणं॥यथावक्ष्यति॥पात्रेधनंवा
पर्याप्तंदत्त्वेति॥नद्यानिरपारावल्पतोयतयाऽमेध्योपहततीरायाःकूलंकषप्रवर्षाबुप्रवाहवेगःशुद्धिकृत्॥शो
धनीयस्यद्रव्यस्यमृच्चतोयंचशुद्धिकृत्॥यथाभणितं॥अमेध्याक्तस्यमृत्तोयैःशुद्धिर्गंधापकर्षणादिति॥स

मि·प्रा·
२९

न्यासःप्रव्रज्याद्विजन्मनामानसापचारेषुशुद्धिकृत्॥तपोवेदाभ्यासोवेदविदांशुद्धिकारणं॥कृच्छ्रादितुसर्वसाधा
रणं॥वेदविदामेव॥क्षांतिरूपदमोविदुषांवेदार्थविदां॥वर्ष्मणःशरीरस्यजलं॥प्रच्छन्नपापानांअविख्यातदो
षाणामघमर्षणादिसूक्तजपःशुद्धिसाधनंमनःसदसत्संकल्पात्मकं॥तस्यासत्संकल्पादशुद्धस्यसत्संसा
धुसंकल्पःशोधकं॥भूतशब्देनतद्विकारभूतोदेहेंद्रियसंघोलक्ष्यते॥तत्रस्थूलोहंकृशोहंकाणोहंबधिरोहमि
त्येवंतदभिमानित्वेनयोयमात्मावर्त्तते सभूतात्मा॥तस्मात्तपोविद्येशुद्धिनिमित्ते॥तपःशब्देनानेकजन्मस्वेक
स्मिन्नपिजन्मनिजागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनोयोयमन्वयःशरीरादेश्चव्यतिरेकःसोभिधीयते॥यथा
तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वेतिपंचकोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरवाक्ये॥विद्याशब्देनचोपनिषदमस्थूलमनण्वह्र
स्वमसंगोह्ययमात्मेत्यादित्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यंज्ञानमुच्यते॥एताभ्यामस्यशुद्धिः॥शरीरा
दिव्यतिरेकबुद्धेः॥संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाःप्रमाणरूपज्ञानंविशोधनं॥क्षेत्रज्ञस्यतपोविद्या

शिव
२

विशुद्धस्यत्वंपदार्थभूतस्यतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्साक्षात्काररूपादीश्वरज्ञानात्परमाविशुद्धिर्मुक्तिलक्षणा
मयैताःशुद्धयःपरमपुरुषार्थास्तद्धेत्युक्ततराकालशुद्धिरपीत्येवंप्रशंसार्थंभूतात्मादिशुद्ध्यभिधानं॥ ॥
इत्याशौचप्रकरणं॥आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयतइत्यापदिमुख्याशौचकल्पानुष्ठानासंभ
वेनसद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्त्वेदानींतत्प्रसंगादापदिप्रतिग्रहोधिकाविप्रेयाजनाध्यापनेतथेत्यापत्कल्पा
जनादिमुख्यवृत्त्यसंभवेनवृत्त्यंतरमाह॥क्षात्रेणकर्मणाजीवेद्विशांवाप्यापदिद्विजः॥निस्तीर्यतामथात्मानंपा
वयित्वान्यसेत्पथि॥द्विजोविप्रोब्रह्मकुटुंबतयास्ववृत्त्याजीवितुमसमर्थः॥क्षत्रसंबंधिनाकर्मणाशस्त्रग्रहणादि
नाआपदिजीवेत्तेनापिजीवितुमशक्नुवन्वैश्यसंबंधिनाकर्मणावाणिज्यादिनाजीवेत्॥नतुशूद्रवृत्त्या॥तथा
चमनुः॥उभाभ्यामप्यजीवंस्तुकथंस्यादितिचेद्भवेत्॥कृषिगोरक्षमास्थायजीवेद्वैश्यस्यजीविकामिति॥तथा
॥आपद्यपिनहीनवर्णेनब्राह्मीवृत्तिराश्रयणीया॥किंतुब्राह्मणेनक्षात्रीक्षत्रियेणवैश्यसंबंधिनीवैश्येनचशो

मि॰ प्रा॰
४०

ह्रीसेवं स्वानंतरहीनवर्णवृत्तिरेव॥ अजीवंतः स्वधर्मेणानंतरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्नतु कदाचिज्ज्यायसीमिति
वसिष्ठस्मरणात्॥ ज्यायसी च ब्राह्मणीवृत्तिः॥ तथा च स्मृत्यंतरं॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते॥ मध्यमे
कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते इति॥ शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मणं कर्म न विद्यते॥ तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म मध्य
मे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापन्नस्य सर्ववर्णसाधारणे॥ शूद्रस्त्वापन्नो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत्॥ शूद्रस्य द्वि
जन्मशुश्रूषा तयाजीवन्वणिग्भवेत्॥ शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्निति प्रागुक्तत्वात्॥ मनुना चात्र वि
शेषो दर्शितः॥ यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यंते द्विजातयः॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि चेति॥
अनेनैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानंतरा वृत्तिरूहनीया॥ एवं स्वानंतरहीनवर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य
प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत्॥ स्ववर्त्मन्यात्मानं स्थापयेदित्यर्थः॥ यद्वा गर्हितवृत्त्यार्जितं धनं
पथि न्यसेदुत्सृजेदिति॥ तथा च मनुः॥ जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतं॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तप

शिव
४०

सैव॥ इति॥ वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य यदपणनीयं तदाह॥ फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः॥ तिलौ
दनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलं॥ शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च बर्हिषः॥ मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रवि
षक्षितीः॥ कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान्॥ शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशुगंधांस्तथैव च॥ वैश्यवृ
त्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन॥ यो विक्रीणीते तत्प्रत्येकमभिसंबध्यते॥ फलानि कदलीफलादीनि बदरें
गुदव्यतिरिक्तानि॥ यथाह नारदः॥ स्वयं शीर्णानि पर्णानि फलानां बदरेंगुदे॥ रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदवि
कृतं भवेदिति॥ उपलं मणिमाणिक्याद्यश्ममात्रं॥ क्षौमम् अतसीसूत्रमयं वस्त्रं॥ क्षौमग्रहणं तांतवादेरुपलक्षणं॥
यथाह मनुः॥ सर्वं च तांतवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च॥ अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीरिति॥ सोमो
लताविशेषः॥ मनुष्यपदेनाविशेषात्स्त्रीपुंनपुंसकानां ग्रहणं॥ अपूपं मंडकादिभक्ष्यमात्रं॥ वीरुधो वेत्रामृ
तादिलताः॥ तिलाः प्रसिद्धाः॥ ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणं॥ रसा गुडेक्षुरसशर्करादयः॥ तथा च मनुः॥

मि॰ प्रा॰
४२

क्षीरं क्षौमं दधि घृतं तैलं मधु गुड इक्षुजानीति॥ क्षारा यवक्षारादयः॥ दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तुपिंडकिलाटकूर्चिकादी
नां तद्विकाराणां उपलक्षणं॥ क्षीरं सविकारमिति गौतमस्मरणात्॥ घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणं॥
जलं प्रसिद्धं॥ शस्त्रं खड्गादि॥ आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणं॥ मधूच्छिष्टं सिक्थकं॥ मधु क्षौद्रं॥ लाक्षा
जतु बर्हिः कुशाः॥ मृत् प्रसिद्धा॥ चर्माजिनं॥ पुष्पं प्रसिद्धं॥ ऊर्णालोमकृतः कंबलः कुतपः॥ केशाश्चमर्या
दिसंबद्धाः॥ तक्रमुदश्वित्॥ विषं शृंग्यादि॥ क्षितिर्भूमिः॥ नित्यं भूमिमिषवाजाव्यान्यर्षभधेन्वनडुहश्चैकश
फ इति गौतमस्मरणात्॥ कौशेयं कोशप्रभवं वसनं॥ नीलं नीलीरसं॥ लवणग्रहणेनं पिंडसौवर्चलसैंधव
सामुद्ररोमककृत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यंते॥ मांसं प्रसिद्धं॥ एकशफा हयादयः॥ सीसग्रहणं लोहमात्रोपल
क्षणं॥ शाकं सर्वमविशेषात्॥ औषधयः फलपाकांताः॥ आर्द्रौषधय इति विशेषोपादानात्॥ शुष्केषु न दो
षः॥ पिण्याकः प्रसिद्धः॥ पशव आरण्याः॥ आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि चेति मनुस्मरणात्॥

शिव
४२

गंधाश्चंदनागरुप्रभृतयः॥ सर्वानेतान्वैश्यवृत्त्याजीवन्ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत॥ क्षत्रियादेस्तु न दोषः॥ अ
त एव नारदेन॥ वैश्यवृत्तावविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधीति ब्राह्मणग्रहणं कृतं॥ प्रतिप्रसवमाह॥ धर्मार्थं विक्रयं
नेयास्तिला धान्येन तत्समाः॥ यद्यावश्यकः पाकयज्ञादिधर्मः स्वस्य धनव्रीह्यादिधान्याभावेन निष्पद्यते तत
र्हि धान्येन तिलान्विक्रयं नेयाः॥ तत्समा द्रोणपरिमिता द्रोणमितेनैव तेन धान्येन समाः॥ तथा च मनुः॥ काममु
त्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीबलः॥ विक्रीणीत तिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान्॥ इति॥ धर्मग्रहणमावश्यक
भेषजाद्युपलक्षणं॥ अत एव नारदः॥ अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च॥ यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धा
न्येन तत्समा इति॥ यद्यन्यथा विक्रीणीते तदा दोषः॥ भोजनाभ्यंजनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः॥ कृमिभूतः श्व
विष्ठायां पितृभिः सह मज्जतीति मनुस्मरणात्॥ सजातीयैः पुनर्विनिमयो भवत्येव रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव
लवणं रसैः॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समा इति॥ कृतान्नं सिद्धान्नं तच्चासिद्धान्नेन परिवर्तनीयं॥ कृ

मि॰ प्रा॰
४२

तान्नंच कृतान्नेनेतितुपाठे सिद्धमन्नमकृतान्नेनतंडुलादिनापरिवर्तनीयमितिवचनात्॥ पूर्वोक्तनिषेधातिक्रमेदोषमा
ह॥ लाक्षालवणमांसानिपतनीयानिविक्रये॥ पयोदधिचमद्यंचहीनवर्णकराणितु॥ लाक्षालवणमांसानिविक्रि
यमाणानिसद्यः पतनीयानिद्विजातिकर्महानिकराणि॥ पयःप्रभृतीनितुहीनवर्णकराणिशूद्रतुल्यत्वापाद
कानि॥ एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रयेवैश्यतुल्यता॥ यथाहमनुः॥ सद्यः पततिमांसेनलाक्षयालवणेनच॥ त्र्यहेणशूद्रो
भवतिब्राह्मणःक्षीरविक्रयात्॥ इतरेषामपण्यानांविक्रयादिहकामतः॥ ब्राह्मणःसप्तरात्रेणवैश्यभावंनियच्छती
ति॥ किंच॥ आपद्गतःसंप्रगृह्णन्भुंजानोवायतस्ततः॥ नलिप्येतैनसाविप्रोज्वलनार्कसमोहिसः॥ यस्त्वध
नोवसन्नबहुकुटुंबतया आपद्गतोऽपिक्षत्रवृत्तिंवैश्यवृत्तिंवानप्रविविक्षति सयतस्ततोहीनहीनतरहीन
तमेभ्यःप्रतिगृह्णन्स्वयमन्नंभुंजानोऽपिवानैवैनसापापेनलिप्यते॥ यतस्तस्यपरमापदवस्थायांअसत्प्र
तिग्रहाद्यधिकारित्वेनज्वलनार्कसमोयथाज्वलनोऽर्कश्चहीनसंकरेऽपिनदुष्यतितथायमापन्नोनदु

॥ शिव॥
॥४२॥

ष्यतीत्येवंतत्साम्यं॥ एवंचवृत्त्यापन्नस्यपरधर्माश्रयणात्विगुणमपिस्वधर्मानुष्ठानमेवसुखमिदंदर्शितंभ
वतीति॥ तथाचमनुः॥ वरंस्वधर्मोविगुणोनपारक्यःस्वनुष्ठितः॥ परधर्माश्रयाद्विप्रःसद्यःपततिजातितः॥ किं
च॥ कृषिःशिल्पंभृतिर्विद्याकुसीदंशकटंगिरिः॥ सेवानूपंनृपोभैक्षमापत्तौजीवनानिच॥ आपत्तौजीवना
नीतिविशेषणोपादानात्कृष्यादीनांमध्येअनापदवस्थायांयस्ययावृत्तिःप्रतिषिद्धातस्यसावृत्तिःअनेना
भ्यनुज्ञायते॥ यथा आपदिवैश्यवृत्तिः॥ स्वयंकृताकृषिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते॥ एवंशिल्पादीन्यप्यनुज्ञा
यंते॥ शिल्पंसूपकरणादि॥ भृतिःप्रेष्यत्वं॥ विद्याभृतकाध्यापकत्वाद्या॥ कुसीदंवृद्ध्यर्थंद्रव्यप्रयोगस्तत्स्व
यंकृतमभ्यनुज्ञायते॥ शकटंभाटकेनधान्यादिवहनद्वारेणजीवनहेतुः॥ गिरिःतृणतत्त्वेंधनद्वारेणजीवनं॥
सेवापरचित्तानुवर्तनं॥ अनूपंप्रचुरतरतृणवृक्षजलप्रायःप्रदेशः॥ तथानृपयाचनं॥ भैक्षंस्नातकस्यापि॥
एतान्यापत्तौजीवनानि॥ तथाचमनुः॥ विद्याशिल्पंभृतिःसेवागोरक्षाविपणिःकृषिः॥ गिरिर्भैक्षंकुसीदंचव्

ह्यजीवनहेतवः॥ यदा हृष्यकारी नाम जीवनहेतवो नासंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह॥ बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धा-
न्यमब्राह्मणाद्धरेत्॥ प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः॥ धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वाऽ-
ब्राह्मणात् शूद्रात् तत्संभवे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्धीनकर्मणः। एकाहपर्याप्तं धान्यं हरेत्॥ तदाह मनुः॥ तथैव
सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः॥ तच्च प्रतिगृह्योत्तरकालं परपृष्टं
न दुर्मनो यथावदाख्येयं यदि ग्रामिके न स्वामिना त्वयेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते॥ यथाह मनुः॥ खला-
त्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते॥ आख्यातव्यं च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति॥ इदं परमापत्सु संगाद्राह्योवि-
धीयते॥ तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः॥ ज्ञात्वा राजा कुटुंबं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥ योऽशनया-
परीतो वसीदति तस्य वृत्तमाचारं कुलमभिजात्यं शीलमात्मगुणं श्रुतं शास्त्रश्रवणं वेदाध्ययनं च परीक्ष्य
राजा धर्म्यादनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत्॥ अन्यथा राज्ञो दोषः॥ तथा च मनुः॥ यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीद-

ति क्षुधा॥ तस्मिन्सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितं॥ ॥इत्यापद्धर्मप्रकरणं॥ चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारि-
गृहस्थापद्धर्माः प्रतिपादिताः सांप्रतमवसरप्राप्तवानप्रस्थधर्मोऽभिधीयते॥ सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया
वानुगतो वनं॥ वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् वने प्रकर्षेण नियमेन तिष्ठति वरतीति वनप्रस्थः
वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः संज्ञायां दैर्घ्यं॥ भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत्॥ असौ सुतविन्यस्त-
पत्नीकस्तु येयं भरणीये सैवं सुते विन्यस्ता निक्षिप्ता पत्नी येन स तथोक्तः अथ सा यदि पतिपरिचर्याभि-
लाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा तयानुगतो भार्यासहितः तथा ब्रह्मचार्य्यूर्द्ध्वरेताः साग्निर्वैतानाग्निस-
हितस्तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत्॥ सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो वानप्रस्थे-
ऽधिक्रियत इति दर्शितं एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमंगीकृत्योक्तमितरथा अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमा-
वसेदित्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव॥ अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य जातपौत्रस्य

वा ॥ यथाह मनुः ॥ गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति ॥ अ
यं च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपो विद्यमानभार्यस्य ॥ मृतभार्यस्याप्यापस्तंबादिभिर्वनवासस्मरणात् ॥ तोयं दाहयित्वा
ग्निहोत्रेणेति पुनराधानविधानं तदपरिपक्वकषायविषयं ॥ साग्निः सोपासनः इत्यत्रापि यदाधानं कृतं त
दा श्रौताग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं व्रजेत् ॥ सर्वाधाने तु श्रौतैरेव केवलं ॥ यदि कथंचिज्ज्येष्ठभ्रातुरनाहि
ताग्नित्वादिना श्रौताग्नयो नाहितास्तर्हि केवलं सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयं ॥ अग्निनयनं च तन्निर्व
र्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं ॥ अत एव मनुः ॥ वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ॥ दर्शमस्कंदयन्प
र्वपौर्णमासं च शक्तित इति ॥ ननु च पुत्रनिक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं
घटते ॥ पत्न्याः सहयष्टव्यस्थितिसहाधिकारनियमात् ॥ सत्यमेवं ॥ किंच त्वत्र पत्नीनिक्षेपविधिबलादे
व तन्नैरपेक्ष्येणाधिकारः कल्प्यते ॥ यथाहि रजस्वलायां यस्य व्रतेऽहनि पत्न्यनालंभुका स्यात्तामपरुध्य

यजेतेत्यपरोधविधिबलात्तन्निरपेक्षता ॥ यद्वा वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पत्न्यनुमन्यत इति न विरोधः ॥ न च
यथा ब्रह्मचारिणो विधुरस्य वा वनमस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निक्षिप्तपत्नीकस्याप्यग्निहोत्राद्य
भावः इति शंकनीयं ॥ अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् ॥ न च ब्रह्मचारिविधुरयोरप्यग्निसाध्यकर्मस्वनधिकारः ॥
पंचमास्या हूर्द्ध्वं आहितश्रावणिकाग्नेस्तदधिकारस्मरणात् ॥ वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासा न फालकृष्ट
मधितिष्ठेत् कृष्टं मूलफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः क्ष्माशयो दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयाहूर्द्ध्वं पंचभ्यो मासेभ्यः श्रा
वणिकेनाग्निमाधायाहिताग्निर्वृक्षमूलिको दद्याद्देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानंत्यमिति वसिष्ठस्म
रणात् ॥ चीरं वस्त्रखंडो वल्कलं वा ॥ न फालकृष्टमधितिष्ठेत् ॥ कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् ॥ श्रावणिकेन
वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ साग्निः सोपासनो व्रजेदित्येतदग्निसाध्यश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाना
र्थमित्युक्तं ॥ तत्र गुणविधिमाह ॥ अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन्देवातिथीनपि ॥ भृत्यांश्च तर्पयेत् श्मश्रुजटा

लोमश्मश्रुनखवान्॥ फालग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणं॥ अकृष्टक्षेत्रोद्भवैर्नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नीं
स्तर्पयेदग्निसाध्यानि कर्म्माण्यनुतिष्ठेत्॥ चशब्दात् भिक्षादानमपि तेनैव कुर्यात्॥ तथा पितॄन्देवानतिथी
नपि शब्दाद्भृत्यानपि तेनैव तर्पयेत्॥ तथाभ्यस्तान्॥ चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि॥ तथा च मनुः॥ यद्भक्ष्यः
स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः॥ अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् इति॥ एवं पंच महायज्ञान्कृ
त्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुंजीत॥ देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः॥ शेषमात्मनि युंजीत लवणं च स्वयं कृ
तमिति मनुस्मरणात्॥ स्वयंकृतमूषरलवणमेवं भोजनार्थे यागार्थे च मुन्यन्नानि यमान्ग्राम्याहा
रपरित्यागोऽर्थसिद्धः॥ अत एव मनुः॥ संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदमिति॥ ननु चरुपूर्णमासा
दौ व्रीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः॥ नं च वचनीयमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसा
मर्थ्यात् व्रीह्यादिकाधरति॥ विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याय्यत्वात्॥ अफालकृष्ट

विधेश्चास्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः॥ सत्यमेवं॥ किंत्वत्र व्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवान्न विरो
धः॥ अत एव मनुना॥ वासंतैः शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः॥ पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृ
थगिति नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धे पुनर्मेध्यग्रहणं यत्तद्व्रीह्यादिग्राम्यस्यार्थकृतं॥ मेध्यो य
ज्ञस्तदर्हं मेध्यमिति॥ तथा श्मश्रूणि मुखजानि रोमाणि॥ जटारूपांश्च शिरोरुहान् कक्षादीनि च रोमाणि
बिभृयात्॥ रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणं॥ तथा च मनुः॥ जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखांस्त
थेति॥ तथात्मज्ञानात्मोपासनाभिरतः स्यात्॥ द्रव्यसंचयनियममाह॥ अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा
संवत्सरस्य वा॥ अर्थस्य संचयं कुर्यात्॥ कृतमाश्वयुजे त्यजेत्॥ एकस्याह्नः संबंधि भोजनयजनादिदृष्टा
दृष्टकर्म्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात्॥ मासस्य वा॥ षण्णां वा मासानां संवत्सरस्य वा संबंधिकर्म्मप
र्याप्तं संचयं कुर्यान्नाधिकं॥ यदेवं क्रियमाणेऽधिकं चेदतिरिच्यते॥ तदतिरिक्तमाश्वयुजे

मि॰ प्रा॰
५६

मासिलजेत्॥ किंच॥ दांतस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्॥ स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्वहिते रतः॥
दांतोदर्परहितः॥ त्रिषुसवनेषु प्रातर्मध्यंदिनापराह्णेषु स्नानशीलः तथा प्रतिग्रहपराङ्मुखः॥ चशब्दाद्या
जनादिनिवृत्तश्च॥ स्वाध्यायवान्॥ वेदाभ्यासरतस्तथा फलमूलभिक्षादिदानशीलः॥ सर्वप्राणिहिताचरण
निरतश्च भवेत्॥ किंच॥ दंतोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः॥ श्रौतं स्मार्त्तं फलस्नेहैः कर्म्म कुर्यात्त
था क्रियाः॥ दंताएवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं दंतोलूखलं तद्यस्यास्ति स दंतोलूखलिकः॥ कालेनैवे
पक्वं कालपक्वं नीवारवेणुश्यामाकादिद्रवरं गुदादिफलं च॥ तदश्नशीलः कालपक्वाशी॥ वाशब्दोऽग्निपक्वा
शनोवास्यात्कालपक्वभुगेव वेति मन्तव्यं नाग्न्यनग्निपक्वाशित्वाभिप्रायः॥ अश्मकुट्टकोवाभवेत्॥ अश्म
ना कुट्टनमवहननं यस्य स तथोक्तः॥ तथा श्रौतं स्मार्त्तं च कर्म्म दर्शाद्यर्थं भोजनाभ्यंजनादिक्रियां फलकु
चमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु घृतादिकैः॥ तथा च मनुः॥ मेध्यवृक्षोद्भवानद्या

शिव
५६

स्नेहांश्च फलसंभवानिति॥ पुरुषार्थं तथा विहितदिनभोजननिवृत्त्यर्थमाह॥ चांद्रायणैर्न्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वाव
र्त्तयेत्सदा॥ पक्षेगतेवाप्यश्नीयान्मासेवाहनि वा गते॥ चांद्रायणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत्॥ कृच्छ्रै
र्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्त्तयेत्॥ यद्वा पक्षे पंचदशदिनात्मके अतीते अश्नीयान्मासे वा उक्ते वा गते गते केऽ
श्नीयात्॥ अपिशब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि॥ यथाह मनुः॥ नक्तं वान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः॥
चतुर्थकालिको वा स्याद्यद्वाप्यष्टमकालिक इति॥ एतेषां च कालनियमानां शक्त्यपेक्षया विकल्पः॥ किंच॥
स्वप्याद्भूमौ शुचीरात्रौ दिवसं प्रपदैर्न्नयेत्॥ स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा॥ आहारविहारावस
रवर्जं रात्रौ भुवि शुचिः प्रयतः स्वप्यान्नोपविष्टो नापि तिष्ठेद्दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वान्न तन्नि
वृत्तिपरं॥ तथाभूमावेव स्वप्यान्न शय्यांतरितायां मंचकादौ वा॥ दिनं तु प्रपदैरटनैर्न्नयेत्॥ स्थानासनरू
पैर्वा विहारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानेन कंचित्कालं चोपवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत्॥ योगाभ्यासेन वा॥ तथा

मि॰प्रा॰
५०

च मनुः॥ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीरिति॥ आत्मसंसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये॥ तथा प्राह्वादौ क्षि
तिपरिलोटनाद्दिनानयेत्॥ भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनमिति मनुस्मरणात्॥ प्रपदैः पादाग्रैः॥ किंच॥
ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थंडिलेशयः॥ आर्द्रवासास्तु हेमंते शक्त्या वापि तपश्चरेत्॥ त्रिधा ऋतुः सं
वत्सरो ग्रीष्मो हेमंतादिति दर्शनात्॥ ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारः अग्नयः उपरिविष्टा
दित्य इत्येवं पंचानामग्नीनां मध्ये तिष्ठेत्॥ तथा च वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थंडिलेशयः॥ वर्षधारानिवा
रणविरहिणी भूतले निवसेत्॥ हेमंते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिन्नवासो वसीत॥ एवंविधतपश्चरणे अ
समर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् यथा शरीरशोषस्तथा तपेत॥ तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मन इति॥
मनुस्मरणात्॥ किंच॥ यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लिंपति॥ अक्रुद्धोपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च॥
यः कश्चित्कंटकादिभिर्विविधामंगानि तुदति॥ व्यथयति॥ तस्मै न कुप्येत॥ यश्चंदनादिभिरुपलिंपति सुख

शिव
५०

यति॥ तस्य न परितुष्येत्॥ किंतु तयोरुभयोरपि समः स्यादुदासीनो भवेत्॥ अग्निपरिचर्याऽक्षमं प्रत्याह॥
अग्नीन्वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः॥ वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत्॥ अग्नीना
त्मनि समारोप्य॥ वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटीयस्य स तथोक्तः॥ मिताशनः स्वल्पाहारोऽपिद्दा
त्फलमूलाशनश्च भवेत्॥ यथाह मनुः॥ अग्नीन्स्वात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि॥ अनग्निरनि
केतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशन इति॥ मुनिर्मौनिव्रतयुक्तः॥ फलमूलासंभवे च यावता प्राणधारणं भवति ता
वन्मात्रं भैक्ष्यं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत्॥ यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा तदा किं कार्यमित्यत आह॥ ग्रामा
दाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुंजीत वाग्यतः॥ ग्रामाद्वा भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वाष्टौ ग्रासान्भुंजीत॥ ग्रामभै
क्ष विधानान्मुख्यत्वनियमो यं लुप्तः॥ यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदाष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्ष्यं
वानप्रस्थस्य षोडश स्मृतिस्त्वंतरोक्तं द्रष्टव्यं॥ सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह॥ वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वा

मि॰ प्रा॰
५८

र्मसंक्षयात्॥ अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः॥ प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत्॥ आवर्ष्मसंक्षयात्॥ वर्ष्म
वपुस्तस्य निपातपर्यंतमकुटिलगतिर्गच्छेत्॥ यथाहमनुः॥ अपराजितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्मग इति॥ महाप्र
स्थानेप्यशक्तो भृगुपतनादिकं वा कुर्यात्॥ वानप्रस्थो वीराध्वानं ज्वलनांबुप्रवेशनं वानुतिष्ठेदिति स्मरणात्॥ स्नानाच्च म
नादिधर्माः ब्रह्मचारिप्रकरणाभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्याभिवंति॥ उत्तरेषां चैतदविरोधीति॥ गौतमस्मरणात्॥
एवं प्रागुदितेन् वादिदीक्षाप्रभृतिप्रस्थानपर्यंतास्तनुत्यागांतमनुतिष्ठन् ब्रह्मलोके प्रस्तं प्राप्नोति॥ यथाहमनुः॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुं॥ वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयत इति॥ ब्रह्मलोकः स्थानविशे
षो न तु नित्यं ब्रह्म॥ तत्र लोकशब्दस्याप्रयोगात्॥ तुरीयाश्रमांतरणमुत्पन्नंगीकाराच्च॥ नन्वयोगाभ्यासेन वा पु
नरिति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तत्प्राप्तिः परिशंकनीया॥ सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः एतए
वक्ष्यतो त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी

शिव
५८

तृतीयोत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति गार्हस्थ्य वानप्रस्थ्य नैष्ठिकब्रह्मरूपमभिधाय सर्वे एते पुण्यलो
का भवंतीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पारिशेष्यात्परिव्राजक
स्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिलक्षणामृतत्वप्राप्तिरभिहिता॥ यदपि श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यत इति॥
गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तज्जन्मांतरानुभूतपारिव्राज्यस्यैवावगंतव्यं॥ इति वानप्रस्थप्रकरणं॥ वैखान
सधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान् परिव्राजकधर्मानभिप्रतं प्रस्तौति॥ वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां॥
प्राजापत्यां तदंते तानग्नीनारोप्य चात्मनि॥ अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मो
क्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा॥ यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति पुनश्च कर्मारो
म्वारंभकामो नो भवति तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनंतरं मोक्षे मनः कुर्यात्॥ वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबंध्या
श्रमो लक्ष्यते मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रमः॥ अथवा गृहात् गार्हस्थ्यादनंतरं मोक्षे मनः कुर्यात्

सि॰ प्रा॰
५०

नेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति ॥ तथा च विकल्पो जाबालश्रुतौ श्रूयते ॥ ब्रह्मचर्यं
परिसमाप्य गृही भवेत् ॥ गृही भूत्वा वनी भवेत् ॥ वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ॥ यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा व
नाद्वेति ॥ तथा गार्हस्थ्येतराश्रमबाधपक्षो गौतमेन दर्शितः ॥ ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्ये
ति ॥ एवं च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः ॥ अतो यत्कैश्चित्स्यादित
मन्यैरुक्तं स्मार्तत्वान्नैष्ठिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः ॥ गार्हस्थ्यानधिकृतपङ्ग्वन्धक्लीबादिविषयता वे
ति तत्त्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयं ॥ किंच ॥ यथा विष्णुक्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया
पङ्ग्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्याद्यक्षमत्वात् कथं पङ्ग्वादिविषयत
या नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः ॥ अस्मिंश्चाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः
प्रव्रजेद्गृहात् ॥ तथा एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि

शिव
५०

कारप्रतिपादनात् ॥ ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य ॥ अन्ये तु त्रैवर्णिका
नां प्रकृतत्वात्त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥
यदा च वनाद्गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदसीं सर्वधनसंबन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तथोक्ता ॥ तां
प्राजापत्यदेवताकामिष्टिं कृत्वा ॥ तदन्ते तानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य ॥ चरमादुदगयने पौर्णमा
स्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ [illegible] श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा इति बौधायनोक्तं पु
रश्चरणादिकं च कृत्वा तं यथाधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकृपणार्थिसात्कृतयथाशक्त्यलंकृ
भूत्वा ॥ अनाहिताग्निर्ज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो नित्यनैमित्तिकान्यज्ञान्कृत्वा मोक्षे मनः कु
र्यात् ॥ चतुर्थाश्रमं प्रविशेत् ॥ नान्यथा ॥ अनेनानपाकृतवर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारं दर्श
यति ॥ तथाह मनुः ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रज

मि॰ प्रा॰
५१

त्॥ तथा च दक्षः॥ एको भिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतं॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्द्ध्वं तु नगरायते॥ राजवार्त्तादि
तेषां तु भिक्षावार्त्ता परस्परं॥ अपि पैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशय इति॥ परिव्रज्य परिपूर्वो व्रजतिस्त्यागे व
र्त्तते॥ अतश्चाहं ममाभिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्म निचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत्॥ तदुक्तं म
नुना॥ सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकं॥ इह वामुत्र वा काम्यं
प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति॥ अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः॥ तत्र यत्नवान्॥ भिक्षा
प्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत्॥ न पुनः सुखनिवासार्थं॥ वर्षाकाले तु न दोषः॥ ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्था
नवासीति शंखस्मरणात्॥ अशक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यंतमपि स्यागतम्यं॥ न विरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाका
लात्॥ श्रावणाद्याश्चत्वारो मासा वर्षाकाल इति॥ देवलस्मरणात्॥ एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पंचरात्रकं॥ वर्षाभ्यो

शिव
५१

ऽन्यत्र वर्षासु मासांश्चतुरो वसेत्॥ इति काश्यपस्मरणात्॥ कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह॥ अप्रमत्तश्चरेद्भै
क्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः॥ रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः॥ अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलर
हितो भैक्षं चरेत्॥ वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः॥ सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षमिति॥ सायाह्नेः पं
चमे भागे॥ तथा च मनुः॥ विधूमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तवज्जने॥ वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्॥
॥ तथा॥ एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्जेत न तु विस्तरे॥ भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जतीति॥ अनभिल
क्षितः॥ ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्रांगविद्यया॥ नानुशासनवादा
भ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित्॥ इति तेनैवोक्तत्वात्॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनं॥ भिक्षार्थं ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत
तद्भुंजीत सायं प्रातर्मांसं वर्ज्जमिति॥ तदशक्तविषयं॥ भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः॥ पाखंड्यादिवर्जिते ग्रामे॥
मनुना चात्र विशेष उक्तः॥ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः॥ आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरागारमुपसंव्र

दि॰ प्रा॰ ५२

जेदिति॥ यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत्॥ तथा च संवर्तः॥ अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्तपं
च वा॥ अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाद्वाग्यतः इति॥ अलोलुपः॥ भिक्षान्नव्यंजनादिष्वप्रशक्तः॥
भिक्षाचरणार्थं पात्राण्याह॥ यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च॥ सलिलं शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावघ
र्षणं॥ मदातिमकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः॥ तेषां सलिलं गोबालावघर्षणं च शुद्धिसाधनं॥ इयं
च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगागभूतानां ऽमेध्याद्युपहतिविषया॥ तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या
॥ अत एव मनुना॥ अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे
इति च मसदृशं तोपादानेन अपात्राणि की शुद्धिर्दर्शिता॥ पात्रांतराभावे भोजनेऽपि तत्रैव कार्यं तद्भैक्षं गृहीत्वैकांते
तेन पात्रेणान्येन वा तत्प्रमितमात्रया भुंजीतेति देवलस्मरणात्॥ एवंभूतस्य यतेरात्मोपासनांगं नियमविशेषमा
ह॥ सन्निरुध्येंद्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च॥ भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः॥ चक्षुरादींद्रियसमूहं

शिव ५२

रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुध्य विनिवर्त्य॥ रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा च शब्दादीर्ष्यादिनापि
॥ तथाभूतानामपकाराकरणेन भयमकुर्वन् शुद्धांतःकरणः सन् ऽद्वैतसाक्षात्कारेणाऽमृती भवंति मुक्तो
भवति॥ किंच॥ कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः॥ ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातंत्र्यकरणाय च॥ विष
याभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यांतःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणायामैः कर्त्तव्या॥ त
स्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्॥ एवं च सति विषयासक्तितज्जनितदोषात्मक
प्रतिबंधक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वातंत्र्यं भवति॥ भिक्षुकेण त्वेषा शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया॥ तस्य मो
क्षप्रधानत्वात्॥ मोक्षस्य च शुद्धांतःकरणतामंतरेण दुर्लभत्वात्॥ यथाह मनुः॥ दह्यंते ध्मायमानानां धा
तूनां हि यथा मलाः॥ तथेंद्रियाणां दह्यंते दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति॥ इंद्रियनिरोधोपाधितया संसारस्वरू
पनिरूपणमाह॥ अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा॥ आधयो व्याधयः क्लेशा जरारूपविपर्ययः॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ॥ वैराग्यसिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णनानाविधगर्भवासश्च अवेक्षणीयाः
पर्यालोचनीयाः ॥ चशब्दो जननो परमावपि ॥ तथा निषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरू
पा गतयः ॥ तथा ॥ आधयो मनःपीडाः ॥ व्याधयश्च ज्वरातिसारादयः शारीराः ॥ क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषा
भिनिवेशाः पंच ॥ जरा वलीपलिताद्यभिभवः ॥ रूपविपर्ययः ॥ खंजकुब्जत्वादिना प्राक्तनस्वरूपस्यान्यथाभा
वः ॥ तथा ॥ श्वासूकरखरोरगाद्यनेकजातिषु भवउत्पत्तिः ॥ तथा इष्टस्य प्राप्तिरनिष्टस्य प्राप्तिरित्यादिबहुतर
क्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायभूतेंद्रियजये प्रयतेत ॥ एवमवेक्ष्यानंतरं किं
कार्यमित्यत आह ॥ ध्यानयोगेन संपश्येत् सूक्ष्म आत्मात्मनि वस्थितः ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्र
ता ध्यानं ॥ तस्याश्रवास्य विषयत्वोपरमः ॥ ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण ॥ सूक्ष्मः शरीरप्राणादि
व्यतिरिक्तः ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मनि प्रत्यगवस्थितस्तस्यैव तत्त्वं परार्थयोरभेदं सम्यक्पश्येत् परोक्षी कुर्यादित एव

श्रुतौ आत्मा द्रष्टव्य इति साक्षात्कारस्वरूपं दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्र
वणमनननिदिध्यासनानि विहितानि ॥ किंच ॥ नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ॥ अतो यदात्मनोप
थ्यं न परेषां तत्समाचरेत् ॥ प्राक्तनश्लोके कात्मोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दंडकमंडल्वादिधारणं कारणं ॥ यस्माद
सौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः ॥ तस्मात् यदात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरं परुषभाषणादि तत् परेषां न समा
चरेत् ॥ अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतांतःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनांतरंगत्वाद्रागद्वेषप्रहरणस्य प्राधान्यत्वेन प्र
शंसार्थमाश्रमनिराकरणं न पुनस्तत्परित्यागाय ॥ तस्यापि विहितत्वात् ॥ तदुक्तं मनुना ॥ भूषितोपि चरेद्धर्मं
यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु न लिंगं धर्मकारणं ॥ किंच ॥ सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृति
र्दमः ॥ संयतेंद्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ सत्यं यथार्थप्रियवचनं ॥ अस्तेयं परद्रव्यानपहारः ॥ अक्रो
धोपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनं ॥ ह्रीर्लज्जा ॥ शौचमाहारादिशुद्धिः ॥ धीः हिताहितविवेकः ॥ धृतिरिष्टवियो

गानिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनं॥ दमो मदत्यागः॥ संयतेंद्रियता अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्व नतिप्रसं
गः॥ विपात्मज्ञानं॥ एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः॥ सर्वेधर्मोनुष्ठितो भवति॥ अनेन दंडकमंडल्वादिधारणवासल
क्षण्णत्सत्यादीनामात्मगुणानामंतरंगतां घोतयति॥ ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं
॥जीवपरमात्मनो भेदाभावादित्यत आह॥ निस्सरंति यथा लोहपिंडात्तप्तात्स्फुलिंगकाः॥ सकाशादात्मनस्त
द्वदात्मानः प्रभवंतिहि॥ यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभे
दभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवंतिहि यस्मात्॥ तस्मात्सुज्यत एव जीवपरयोर्भेदव्यपदेशः॥ यथाहि तप्तात् लो
हपिंडादयोगोलकाद्विस्फुलिंगकास्तेजोऽवयवा निःसरंति॥ निःसृताश्च स्फुलिंगव्यपदेशं लभंते तद्वत्॥
अत उपपन्नमात्मात्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति॥ यद्वायमर्थः॥ ननु सुषुप्तिसमये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां
ब्रह्मणि प्रलीनत्वात्कस्यायमात्मोपासनाविधिरित्यत आह॥ निःसरंतीत्यादि॥ यद्यपि सूक्ष्मरूपेण ब्रह्म

यद्वेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवंति॥ पुनः कर्म्मवशात्
स्थूलशरीराभिमानिनो जायंते॥ तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः॥ तैजसस्य स्वयंप्रभावसाम्याल्लोहपिंडदृष्टां
तः॥ ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निःपरिस्पंदतया कर्म्माभावात्कथं तन्निबंधनो जरायुजांडजादि चतुर्विधदे
हपरिग्रह इत्यत आह॥ तत्रात्मा हि स्वयं किंचित्कर्म किंचित्स्वभावतः॥ करोति किंचिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभया
त्मकं॥ यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पंदात्मकक्रियाऽभावस्तथापि धर्माधर्मव्यवस्थापात्मकं कर्म मानसंभ
वत्येव॥ तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातितामितिमनुस्मरणा
त्॥ एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरू
पौयाऽन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षः प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभावोद्भूतकार्यविबोधः॥ किंचित्स्तन्य
पानादिकं करोति॥ किंचित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षं पिपीलिकादिभक्षणं करोति॥ किंचि

भवांतराभ्यासवशाद्दुर्म्माधर्म्मोभयरूपं करोति॥ तथाच स्मृत्यंतरं॥ प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः॥ तेनै
वाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनरिति॥ एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यात्तत्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव॥ न
न्वेवं सति ब्रह्मण एव कथं चिज्जीवत्वव्यपदेश्यत्वात्तस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वात् कथं विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार
इत्याशंक्याह॥ निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्मगुणी वशी॥ अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते॥ स ब्रह्मा
त्मा सकलजगत्प्रपंचाविर्भावे ऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि
कारणं॥ न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः॥ यस्मादक्षरो ऽविनश्वरः॥ ननु सत्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्म
कस्य कार्यभूते जगत्प्रपंचे दृष्टत्वात्गुणवत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः॥ मैवं मं
स्थाः॥ आत्मैव कर्त्ता॥ यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुभूतादृष्टस्य बोद्धा॥ न स्वचेतनायाः प्रकृतेर्ज्ञा
नरूपमाकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादियोगि जगत्प्रपंचरचना घटते॥ तस्मादात्मै

व कर्त्ता॥ तथा स एव ब्रह्म बृंहको विस्तारकः॥ न चासौ निर्गुणो यतस्तस्य त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपर
पर्याया विद्यते॥ अतः स्वतो निर्गुणत्वेपि शक्तिमुखेन सत्वादिगुणयोगी कथ्यते॥ न चैतावता प्रकृतेः कारणता
॥ यस्मादात्मैव वशी स्वतंत्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतंत्रं तत्वांतरं॥ तादृग्विधत्वे प्रमाणाभावात्॥ न च वचनीयं शक्ति
रूपापि सैव कर्तृभूतेति॥ यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगतस्त्रिविधमपि कारणं॥ तथा॥ अ
ज उत्पत्तिरहितः॥ अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपद्यते॥ तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते॥
अवस्थांतरप्राप्तितयोत्पत्तेः गृहस्थो जात इतिवत्॥ शरीरग्रहणप्रकारमाह॥ सर्गादौ स यथाकाशं वा
युं ज्योतिर्जलं महीं॥ सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि॥ सृष्टिसमये स परमात्मा यथा काशादीन् शब्दै
कगुणं गगनं॥ शब्दस्पर्शरूपगुणपवनः शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः॥ शब्दस्पर्शरूपरसवदुदकं॥ शब्दस्पर्शरू
परसगंधगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान्सृजति॥ तथा त्वाजीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्व

शि·प्रा·
५६

शारीरस्यारंभकत्वेनापितान्नु पादत्तेगृह्णाति॥ कथं शरीरारंभकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह॥ आहुत्याप्या
यते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिरथौषधः॥ तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति॥ यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशा
दिरसेनाप्यायते सूर्यः॥ सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वाज्यादिहवीरसाद्वृष्टिर्भवति॥ ततो व्रीह्याद्यौषधिरूप
मन्नं॥ तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते॥ ततः किमित्याह॥ स्त्रीपुंसयोरृ
संयोगे विशुद्धशुक्रशोणिते॥ पंचधातून्स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः॥ ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शु
क्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं॥ तस्मिन्परस्परसंयुक्ते॥ विशुद्धे वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रंथिपूयक्षीणमूत्रपुरी
षगंधिरेतांस्यबीजानीतिस्म तंतरोक्तदोषरहिते॥ स्थित्वा पंचधातून् पृथिव्यादिपंचमहाभूतानि शरीरारंभ
कतया स्वयं षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारंभकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायत
नत्वेन स्वीकरोति॥ तथाच शारीरके॥ स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सह भू

शि·प
५६

तात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः सह वायुनाप्रेर्यमाणं गर्भाशयेति ष्ठतीति॥ किंच॥ इंद्रियाणि मनः प्राणो
ज्ञानमायुः सुखं धृतिः॥ धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहंकार एव च॥ प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ॥ त
स्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः॥ इंद्रियाणि ज्ञानकर्मेंद्रियाणि वक्ष्यमाणानि॥ मनश्चोभयसाधारणं॥ प्रा
णोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पंचवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः॥ ज्ञानमवगमः॥ आयुः काल
विशेषावच्छिन्नं जीवनं॥ सुखं निर्वृतिः धृतिश्चित्तस्य स्थैर्यं॥ धारणा॥ प्रज्ञामेधा च॥ प्रेरणं ज्ञानकर्मेंद्रियाणा
मधिष्ठातृत्वं॥ दुःखमुद्वेगः॥ इच्छा स्पृहा॥ अहंकारोऽहंकृतिः॥ प्रयत्नः कृतिः॥ आकृतिराकारः॥ वर्णो गौरि
मादिः॥ स्वरः षड्जगीधारादिः॥ द्वेषो वैरं॥ भवः पुत्रपश्वादिविभवः॥ अभवस्तद्विपर्ययः॥ तस्यानादेरात्मनो
नित्यस्यादिमिच्छतः॥ शरीरं जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिंद्रियादिकमात्मजनितप्राग्भवीयकर्मबीजजन्य
मित्यर्थः॥ संयुक्तशुक्रशोणितकायरूपपरिणामे क्रममाह॥ प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्छितः॥

मि॰ प्रा॰ ५०

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेंगेंद्रियैर्युतः ॥ असौ सचेतनः षष्ठो धातुर्विमूर्छितः ॥ धातुषु षट्स्वपि आदिषु मूर्छितो
लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूतः इति यावत् ॥ प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते ॥ न काठि
न्यतां परिणमते ॥ द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिनमांसपिंडरूपं भवति ॥ अयमभिप्रायः ॥ कोष्ठपवनज
ठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषच्छोष्यमाणं शुक्रसंपर्कपादितद्रवीभावं भूतजातं त्रिंशद्भिर्दिनैः काठिन्यमा
पद्यत इति ॥ तथा च सुश्रुते ॥ द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनो जायत इति ॥ तृतीये तु
मास्यंगैरिंद्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ किंच ॥ आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकं ॥ वायोश्च स्पर्श
नं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशितं ॥ रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवं ॥
भूमेर्गंधं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ॥ आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पंदते ततः ॥ आत्मा गृह्णातीति
सर्वत्र संबध्यते ॥ गगनाल्लघिमानं ॥ लंघनक्रियोपयोगिनं ॥ सौक्ष्म्यं सूक्ष्मत्वं सूक्ष्मेक्षित्वं ॥ शब्दं विष

शिव ५१

यं ॥ श्रोत्रं श्रवणेंद्रियं बलं ॥ दार्ढ्यं ॥ आदिग्रहणात् ॥ सुषिरत्वं विविक्ततां च ॥ आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां
सर्वछिद्रसमूहं चेति गर्भोपनिषद्दर्शनात् ॥ पवनात्स्पर्शनेंद्रियं ॥ चेष्टां गमनागमनादिकां ॥ व्यूहनं अंगानां
विविधं प्रसारणं ॥ रौक्ष्यं कर्कशत्वं शब्दात्स्पर्शपित्तात्तेजसः ॥ दर्शनं चक्षुरिंद्रियं ॥ पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पाच
नं ॥ औष्ण्यं उष्णस्पर्शत्वं अंगानां रूपं श्यामिकादि ॥ प्रकाशितं भ्राजिष्णुतां ॥ तथा संतापामर्षादि च ॥ शौर्या
मर्षतैक्ष्ण्यपक्त्यौष्ण्य भ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेंद्रियाणि तैजसानीति गर्भोपनिषद्दर्शनात् ॥ एवं रसादुद
कात् रसनेंद्रियं ॥ शैत्यमंगानां स्नेहं स्निग्धत्वं ॥ मृदुत्वसहितं क्लेदं मार्दवं ॥ तथा भूमेर्गंधं तथा घ्राणं गौरवं मूर्ति
मेव च ॥ आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पंदते तथा ॥ भूमेर्गंधं ॥ घ्राणेंद्रियं ॥ गरिमाणं ॥ मूर्तिं च ॥ सर्वमे
तत्परमार्थतो जन्मरहितो ह्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति ॥ ततश्चतुर्थे मासि स्पंदते चलति ॥ तथा च शारी
रके तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादवभिप्रायं करोतीति ॥ किंच ॥ दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥ वैरूप्यं

मि॰ प्रा॰
५८

मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं ॥ द्विहृदयायाः स्त्रिया यदभिल
षितं तद्दौहृदं ॥ तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति ॥ तस्मात्तद्दोषपरिहारार्थं गर्भपुष्ट्य
र्थं च गर्भिण्याः स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्तत्संपादनीयं ॥ तथा च सुश्रुते ॥ द्विहृदयां नारीं दोहदिनीमाच
क्षते ॥ तदभिलषितं दद्याद्वीर्यवंतं ॥ चिरायुषं पुत्रं जनयतीति ॥ तथा च व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति
तया परिहरणीयं ॥ ततः प्रभृति व्यायामव्यवायापतर्पणदिवास्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहण
वेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परिहरेदिति तत्रैवाभिधानात् ॥ गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिंगैरव
गंतव्यं ॥ सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबंधः स्फुरणं च
योनेरित्यादि तत्रैवोक्तं ॥ किंच ॥ स्थैर्यं चतुर्थे त्वंगानां पंचमे शोणितोद्भवः ॥ षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम
णां च संभवः ॥ तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्यांगसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति ॥ पंचमे लोहितस्यो

शिव
५८

द्भवउत्पत्तिः ॥ तथा षष्ठे बलवर्णकररुहरोम्णां च संभवः ॥ किंच ॥ मनश्चैतन्ययुक्तोसौ नाडीस्नायुशिरा
युतः ॥ सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांसस्मृतिमानपि ॥ असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चैतन्येन च यु
क्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः ॥ स्नायुभिरस्थिबंधनैः ॥ शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः ॥ तथा
ष्टमे मासि ॥ त्वचा मांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ किंच ॥ पुनर्द्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ॥ अष्टमे मा
स्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रतिपु
नः पुनरतितरां चंचलतया शीघ्रं गच्छति ॥ अतोष्टमे मासि गर्भः प्राणैर्वियुज्यते ॥ अनेनौजः स्थितिरेव जी
वने हेतुरिति द्योतयति ॥ ओजः स्वरूपं च स्मृत्यंतरे दर्शितं ॥ हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकं ॥ ओ
जः शरीरसंख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छतीति ॥ किंच ॥ नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः ॥ निःसार्य
ते बाण इव यंत्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णांगो द्वियोन्नवमे दशमे वापि मासेऽपि प्र

ऽ.मा.
५९.

ब्रह्मागपि सप्तमे ऽष्टमे वापि ऽत्यापास्तादिदोषवशात्प्रबलसूतिहेतुप्रभंजनप्रेरितः स्नायवस्थिचर्मादिनिर्मितव
पुर्यंत्रस्य छिद्रेण सुसूक्ष्मसुषिरेण॥ सज्वरो दुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यते॥ धनुर्यंत्रेण सुधन्वप्रेरि
तबाणवदतिवेगेन निर्गमसमनंतरं च बाह्यपवनस्पर्शेन नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति॥ जातः स वायुनास्पृष्टो न
स्मरति पूर्वजन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति निरुक्तस्याष्टादशो ऽभिधानात्॥ कायस्वरूपं विवृण्वन्नाह॥ त
स्य षोढा शरीराणि षट्त्वचो धारयंति च॥ षडंगानि तथास्थ्नां च सह षष्ट्या शतत्रयं॥ तस्यात्मनो यानि जरायुजं गत
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि॥ रक्तादिनुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन॥ तथाह्यन्नरसो ज
ठराग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते॥ रक्तं च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानं मांसत्वं मांसं च स्वकोशानलपरि
पक्वं मेदस्त्वां मेदो ऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थितामस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वं॥ मज्जापि स्वकोश
पावकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया न परिणमते॥ चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति॥ स एवात्मनः प्रथमः

शिव
५९

कोशस्त्वेवं षड्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणां॥ अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वान्न तेन प्र
कारांतरत्वं॥ तानि च शरीराणि षट्त्वचो धारयंति रक्तमांसमेदो ऽस्थितन्मज्जशुक्राख्याः षड्धातव एव रंभास्तं
भत्वचमिव बाह्याभ्यंतररूपेण स्थिताः॥ त्वगिवाच्छादकत्वात्त्वचस्ताः षट्त्वचो धारयंति॥ तदिदमायुर्वेदप्र
सिद्धं॥ तथांगानि च षडेव॥ करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमांगं गात्रमिति॥ अस्थ्नां तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरि
तनषट्श्लोक्यां वक्ष्यमाणमवगंतव्यं॥ किंच॥ स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः॥ पाणिपादशलाका
श्च तासां स्थानचतुष्टयं॥ स्थालानि॥ दंतमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि॥ द्वात्रिंशन्न॥ तैः सह द्वात्रिंशद्दंताश्चतुःषष्टि
र्भवंति॥ नखाः करस्था विंशतिर्दशपादस्था निशलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबंधस्योपरिवर्तीन्यंगुलिमूलस्था
नि विंशतिरेव॥ तेषां नखानां शलाकास्थ्नां च स्थानचतुष्टयं॥ चत्वार्यरत्निकास्थीनि जंघयोस्तावदेव तु॥ दिंद्वा
तिरंगुलयस्तासामेकैकस्यास्त्रीणि त्रीणीत्येवमंगुलिसंबद्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवंति॥ पार्श्वयोः पार्श्विमो भागौ पा

ष्ठीतयोरस्थिर्नद्दिएकैकस्मिन्नपारेद्वारित्येवंचतुर्षुगुल्फेषुचत्वार्यस्थीनि॥ बाह्वोरत्निप्रमाणानिचत्वार्य
स्थीति॥ जंघयोश्चतावदेवचत्वार्येवेत्येवंचतुस्सप्तति॥ किंच॥ द्विद्विजानुकपोलाउरुफलकांससमुद्भवे॥
अक्षतालूषकेश्रोणीफलकेचविनिर्दिशेत्॥ जंघोरुसंधिर्जानुकपोलोगलः॥ ऊरुः सन्धिकृतत्फलकं॥
अंसोभुजशिरः॥ अजः कर्णनेत्रयोर्मध्येशंखादधोभागः॥ तालूषकंकाकुदं॥ श्रोणीककुमितीतत्फल
कं॥ तेषामेकैकत्रास्थिनीद्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येकंचतुर्दशास्थीनिभवंति॥ किंच॥ भगास्थ्येकंतथाएष्टेचत्वारि
शत्र्यंचच॥ ग्रीवापंचदशास्थिः स्याज्जत्र्वेकैकंतथाहनुः॥ गुदास्थ्येकंएष्टेपश्चिमभागेपंचचत्वारिंशदस्थीनि
भवंतिग्रीवाकंधरा॥ सापंचदशास्थिः स्यात्भवेत्॥ वक्षोऽसंयोः संधिर्जत्रु॥ प्रतिजत्र्वेकैकं॥ हनुश्चिबुकं॥
तत्राप्येकमस्थीत्येवंचतुःषष्टिः॥ किंच॥ तन्मूलेद्वेललाटास्थिगंडेनासाधनास्थिकं॥ पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्ध
मर्बुदैश्चद्विसप्ततिः॥ तस्यदन्तौर्मूलेस्थिनीद्वेललाटंभालमक्षिविवरः गंडःकपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः॥ तेषां

समाहारोललाटगंडं॥ तत्रप्रत्येकमस्थियुगलं॥ नासाधनसंज्ञकास्थिमती॥ पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशा
संबद्धान्यस्थीनि॥ तदाधारभूतानिस्थालकानि॥ तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वकाद्विसप्त
तिः॥ पूर्वोक्तैः॥ नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवति॥ किंच॥ द्वौशंखकौकपालानिचत्वारिशिरसस्तथा॥ उरः
सप्तदशास्थीतिपुरुषस्यास्थिसंग्रहः॥ भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौशंखकौ॥ शिरसः संबंधीनि
चत्वारिकपालानि॥ उरोवक्षः॥ तत्सप्तदशास्थिकं॥ इत्येवंत्रयोविंशति॥ पूर्वोक्तैस्त्र्यशीत्यधिकंशतत्रयमि
त्येवंपुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः॥ सविषयाणिज्ञानेंद्रियाण्याह॥ गंधरूपरसस्पर्शशब्दाश्चविषयाः स्म
ताः॥ नासिकालोचनेजिह्वात्वक्श्रोत्रंचेंद्रियाणिच॥ एतेगंधादयोविषयाः पुरुषस्यबंधनहेतवः॥ विष
यशब्दस्यषिञ्बंधनइत्यस्यधातोर्व्युत्पन्नत्वात्॥ एतैश्चगंधादिभिर्बोध्यत्वेनव्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसं
वित्साधनतयाऽनुमेयानिघ्राणादीनिपंचेंद्रियाणिभवंति॥ कर्मेंद्रियाणिदर्शयितुमाह॥ हस्तोपापुरुषस्तं

अ॰ शा॰ अ॰ ६१

च जिह्वा पायुश्चोपस्थं पंचवै ॥ कर्मेंद्रियाणि ज्ञानीयान्यन्नमेवोभयात्मकं ॥ हस्तौ प्रसिद्धौ ॥ पायुर्गुदं उपस्थं रतिसंपाद्य
सुखसाधनं ॥ जिह्वा ॥ प्रसिद्धा ॥ पादौ च ॥ एतानि हस्तादीनि ॥ पंच कर्मेंद्रियाणि ॥ आदाननिर्हरणानंदव्याहारा
दिकर्मसाधनानि ज्ञानीया ॥ मनोंतःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं ॥ तच्च बुद्धिकर्मेंद्रियासहकारितयो
भयात्मकं ॥ प्राणायतनानि दर्शयितुमाह ॥ नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शंखकौ तु तथा ॥ मूर्द्धांसकंठहृदयं प्राण
स्यायतनानि तु ॥ नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि ॥ समानना स्तः पवनस्य सकलांगव्यापित्वे ऽपि नाभ्या
दिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः आचार्याभिप्राया ॥ प्राणायतनानि प्रपंचयितुमाह ॥ वपा वसा वहननं ना
भिः क्लोमाय कृत्प्लिहा ॥ क्षुद्रांत्रं वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलांत्रं गुद एव च ॥
उदरं च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ वपा प्रसिद्धा ॥ वसा मांसस्नेहः ॥ नाभिः प्रसिद्धः ॥ अवहननं ॥
फुप्फुसः प्लीहा ॥ आयुर्वेदप्रसिद्धानि ॥ च मांसपिंडाकारौ सव्यकुक्षिगतो यकृत् कालिका कोमना सपिं

शि॰ वृ॰ ६१

डलोवरदक्षिणकुक्षिगतोऽस्त्र त्रात्र रक्तस्यांत्रं ॥ वृक्कौ ॥ हृदयसमीपस्थौ मांसपिंडौ ॥ बस्तिर्मूत्राशयः पुरीषाधानं पु
रीषाशयः ॥ आमाशयः ॥ आमाशयोपपक्वान्नस्थानं ॥ हृदयं हृत्पुंडरीकं ॥ स्थूलांत्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि ॥ वा
तान् गुदवलपादंतर्गुदवलये द्वे तौ च गुदौ कोष्ठौ ॥ कोष्ठेनाभेरधः प्रदेशोऽभवौ ॥ अपं च प्राणायतनस्य विस्ता
रउक्तः ॥ पूर्वश्लोके तु संक्षेपः ॥ अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥ पुनः प्राणायतनप्रपंचार्थमाह ॥
कनीनिके तीवाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ ॥ कर्णौ शंखौ भ्रुवौ दंतवेष्टावोष्ठौ ककुंदरौ वंक्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्ले
ष्मसंघातजौ स्तनौ ॥ उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जंघे हृदयं च पिंडिके ॥ तालूदरं बस्तिशीर्षं चिबुके गलशुंडिके ॥ अव
टश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ अक्षिवर्णचतुष्कं च पद्हस्तहृदयानि च ॥ नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायत
नानि तु ॥ कनीनिके अक्षितारे अक्षिकूटे अक्षिनासयोः संधी ॥ शष्कुली ॥ कर्णशष्कुली ॥ कर्णपत्रकौ ॥ कर्ण
पाल्यौ ॥ कर्णौ प्रसिद्धौ ॥ दंतवेष्टौ दंतपाल्यौ ॥ ओष्ठौ प्रसिद्धौ ॥ ककुंदरे जघनकूपकौ ॥ वंक्षणौ जघनोरुसंधी ॥

रुकौ॥ पूर्वोक्तौ॥ स्तनौ च स्त्रीणां पसंघातजौ॥ उपजिह्वा॥ घंटिका स्फिजौ कटिप्रोथौ॥ जंघोरुयुच्चपिंडिका॥ मांसस्तन
प्रदेशाः॥ गलशुंडिके॥ हनुमूलयुग्मयोः संधी॥ शीर्षीशिरः॥ अंबटः॥ शारीरेषु कक्षनितंबोदेशः कंठमूलक
क्षाद्दि अवटुरिति पाठे ककाः॥ तत्राक्षेण कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति॥ वर्णचतुष्टयं॥ यद्वाक्षिपुट
चतुष्टयं॥ शेषं प्रसिद्धं॥ एवमेतानि कुक्षितेशारीरेस्थानानि॥ तथाक्षियुगलं॥ कर्णयुग्मं॥ नासाविवरद्वय
मास्यं॥ पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव॥ किंच॥ शिराः शतानि सप्तैव न
वस्नायुशतानि च॥ धमनीनां शते द्वे रूपं च पेशीशतानि च॥ शिरानाभिसंबद्धाः॥ चत्वारिं॥ वंशसंख्याः वातपि
त्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्याप्तिन्यो नानारूपकाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवंति॥ तथांगप्रत्यंगसंधिबंध
नाः स्नायवो नवशतानि भवंति॥ पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यांतरमाह॥ एकोनत्रिंशल्लक्षाणि
तथा नवशतानि च॥ षट्पंचाशच्च भवंति लेवं देहे सामस्रवः॥ प्रमृत्तयो जानीत॥ किंच॥ त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः

श्मश्रुकेशाः शरीरिणां सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिशते तथा॥ शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः संतस्त्रयो
लक्षा विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणां मर्माणि मरणकराणि केशाकराण्यत्र स्थानानि॥ तेषां सप्तो — ॥ त्तरं श
तं विज्ञेयं॥ अस्थ्नां चतुर्दश संधिशते॥ स्नायुशिरादिसंधयः पुनरनंताः॥ सकलशरीरसुषिरादिसंख्यामाह॥ रौछं
कोट्यस्तु पंचाशच्च तथा कोट्य एव च॥ सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह॥ रोमावायवीयैर्विगण्यंते विभ
क्ताः परमाणवः॥ सूक्ष्मतररूपाभ्यां स्वेदस्रवणसुषिरैः सह चतुः पंचाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तर षष्टिल
क्षाः॥ सार्द्धाः पंचाशत्सहस्रासहिताः वायव्यैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यंते॥ एतच्च शास्त्र
दृष्ट्या अभिहितं॥ चक्षुरादिकरणस्य गोचरत्वाभावादस्यार्थस्यातिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं देहे मुन
यो भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेत्ति॥ सोऽपि महान् अतात्प्यः असौ यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्याभावसंस्थितिः॥ शारी
रसादिपरिमाणमाह॥ रसस्य नवविज्ञेया जलस्यांजलयो दश॥ सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिता॥

मि·प्रा·
६३

षट् श्लेष्मा पंच पित्तं तु चत्वारो मूत्रमेव च ॥ वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोंऽर्द्धं तु मस्तके ॥ श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्ता
वदेव तु ॥ इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ सम्यक्परिणताहारादिस्माद्रसस्तस्य परिमाणं नवांजल
यः ॥ पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्यांजलयो दश विज्ञेयाः ॥ पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव ॥ रक्त
स्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याष्टावंजलयः प्रकीर्तिताः ॥ श्लेष्मणः कफस्य षडंजलयः ॥
पित्तस्य तेजसः पंच ॥ मूत्रस्याम्बुरसस्य चत्वारः ॥ वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः ॥ मेदसो मांसरसस्य द्वावंजली ॥ म
ज्ञास्थिगतसुषिरगतस्यैकोंऽजलिः ॥ मस्तके पुनरर्द्धांजलिः ॥ श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तथा रेतस
श्चरमधातोस्तावदेवार्द्धांजलिरेव एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तं ॥ विषमधातो तु न तन्नियमः ॥ वैत
क्षण्या शरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ॥ दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते इत्यायुर्वेदे सम [illegible] रणात्
रतीरमस्थिरस्यापापारब्धमेतस्य शुचिनिधानं च वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पंडितो मोक्षाय सम

शिव
६३

र्थो भवति ॥ वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् ॥ अस्थिमज्जपुरीषादिश्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् ॥ अ
त एव व्यासः ॥ सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ॥ शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ यदि नाम
स्य कायस्य यदंतस्तद्बहिर्भवेत् ॥ दंडमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेदिति ॥ तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यं
तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यं ॥ उपासनीयात्मस्वरूपमाह ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयाद्भिनिःसृ
ताः हिताहिता नाम नाम्ना प्रस्तास्तां मध्ये शशिप्रभं ॥ मंडलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीपवदचलः ॥ स ज्ञेयस्तं विदित्वे
ह पुनराजायते न तु ॥ हृदयप्रदेशाद्भिनिःसृताः कंदंब कुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हि
ताहितसंज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवति ॥ अपरास्तिस्रो नाड्यः प्रस्तास्ता मिलापिंगलाख्ये द्वे नाड्यौ ॥ सव्यद
क्षिणापार्श्वभागते हृदि विपर्यस्ते नासाविवरसंवद्धे प्राणायामायतने ॥ सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया रंध्रवन्मध्येब्र
ह्मरंध्रविनिर्गता ॥ तासां नाडीनां मध्ये मंडलं चंद्रप्रभं ॥ तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीपवदचलः ॥ प्रकाशमान

मि॰ प्रा॰
६४

आस्ते॥ स एवंभूतो ज्ञातव्यो॥ यतस्तत्साक्षात्करणादिह संसारेन पुनः संसरत्यमृतत्वं प्राप्नोति॥ किंच॥ ज्ञेयं चा
रण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान्॥ योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता॥ चित्तवृत्तेर्विषयांतरतिरस्कारे
णात्मनिस्थैर्यं योगस्तत्प्रत्यायकमारण्यकाख्यमादित्यात्प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यं॥ तथा यन्मया योगशास्त्रं तद
पि ज्ञातव्यं॥ कथं पुनरसावात्मा ध्यातव्य इत्याह॥ अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतींद्रियं॥ ध्येय आत्मा
स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः॥ आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतींद्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मैकवि
षयाणि कृत्वात्मा ध्येयः॥ योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निःप्रकंपो हृदि तिष्ठति॥ एतदेव त
स्य ध्येयत्वं यच्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता नाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रता
नप्रसरस्येव प्रदीपैकनिष्ठत्वं॥ यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालंबनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्र
ह्मोपासनं कार्यमित्याह॥ यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतं॥ सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधि

शिव
६४

गच्छति॥ स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण साम गायं ज्ञाम गानं सामस्तोभगानात्मकत्वेपि गायमिति विशेषणं
अगीतमंत्रव्युदासार्थं॥ अविच्युतमस्खलितं॥ सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन्त
दभ्यासवृत्तिरनिस्नातः शब्दाकारस्यात्मोपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति॥ तदुक्तं॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छतीति॥ यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासनं कार्यमित्या
ह॥ अपरांतकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा॥ औवेणकं सरोविंदुमुत्तरं गीतकानि च॥ ऋग्गाथापाणिकाद
क्षविहिता ब्रह्मगीतिका॥ गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं॥ अपरांतकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्यौवेणका
निसरोविंदुकसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि चकाराद्रासारितवर्द्धमानकादिमहागीत
कानि गृह्यंते॥ ऋग्गाथापाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका इत्येतदपरांतकादिगीतजातमात्मधारेपितात्मभावेन मोक्षसाधन
त्वान्मोक्षसंज्ञितं मंतव्यं तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात्॥ किंच॥ वीणावादनत

त्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥ तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववे
दी श्रुतयस्तद्विश्रुतिर्द्वाविंशतिर्विभक्ताः सप्तस्वरेषु ॥ तथाहि षड्जमध्यमपंचमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्र
त्येकं त्रिश्रुती ॥ गांधारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति ॥ जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त शुद्धाः संकरजातयस्त्वेकादशे
त्येवमष्टादश विभक्तास्तासु विशारदः प्रवीणः ॥ ताल इति गीतपरिमाणं कथ्यते तत्स्वरूपज्ञश्चेत्तदनुविद्धब्रह्मोपा
सनतया तालादिभंगभयाद्वित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादप्रयासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ॥
चित्तविक्षेपात्पुनरंतरायः तस्य गीतज्ञस्य फलांतरमाह ॥ गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदं ॥ रुद्रस्यानुचरो भू
त्वा सहतेनैव मोदते ॥ गीतज्ञो यदि कथंचिद्योगेन परमं पदं ॥ न प्राप्नोति ॥ तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह

मोदते क्रीडति ॥ पूर्वोक्तमुपसंहरति ॥ अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकं ॥ आत्मनश्च जगत्सर्वं जगतश्चा
त्मसंभवः ॥ प्रागुक्तरीत्या अनादिः आत्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरग्रहणमेवादिरुद्भवः कथितः अजः शरीरग्र

हणादित्यत्र परमात्मनस्तु सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवस्तद्भूताच्च पृथिव्यादिभूतसंघाताज्जीवानां
स्थूलशरीरसततया संभवश्च कथिताः ॥ सर्गादिसमये आकाशमित्यादिना ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ॥ क
थमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवं ॥ जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादि
सहितं जगत् यश्चात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नमात्मा च तस्मिन्जगति कथं तिर्यङ्मनुष्यादिशरीरभाग्भवती
त्येतस्मिन्नर्थे विमुह्यामः ॥ अतो मोहापनुत्यर्थमस्माकं विस्तरतो वदस्व ॥ एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह ॥ मो
हजालमपास्येदं पुरुषो दृश्यते हि यः ॥ सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः
प्रजापतिः ॥ विराजः सोन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ इदं जगति यदिदं स्थूलकलेवरात्प्रत्यक्षात् अन्यात्माभिमान
रूपं मोहजालं तदपास्य तद्व्यतिरिक्तो यः पुरुषोनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनंतरश्मिः सहस्रकः ब
हुशिरा दृश्यते ॥ एतच्च तत्त्वज्ञैश्चरणात्याभ्यासतयोच्यते ॥ तस्य साक्षात्कारादिसंभवं प्रभावात् ॥ स एव आत्मा य

तः प्रजापतिस्था। यतोसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः॥ वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत्॥ यस्मादस्मै विराजः पुरोडा
शापन्नरूपेण मत्तत्त्वमुपगच्छति॥ पश्चाद्ब्रह्मस्थादिद्वारेण प्रजास्स्थिरिति एवं वैश्वरूप्यं॥ एतदेव प्रपंचयति॥ यो
द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रसउत्तमः॥ देवान्संतर्प्य स सोमयजमानं फलेन च॥ संयोज्य वायुना सोमनीयते
रश्मिभिस्ततः॥ ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते॥ स्वमंडलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमं॥ य
ज्जन्म सर्वभूतानामशनामशनात्मकं॥ तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः॥ एवमेतदनाद्यंतं चक्रं सं
परिवर्तते॥ द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागात्समेरसो अदृष्टरूपात्मा त्मनः परिणत्यंतरमुत्तमः सक
लजगज्जन्मबीजतयोत्कृष्टतमः संभूतः स देवान्संप्रदानकारकभूतान्सम्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभि
लषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चंद्रमंडलं प्रतिनीयते॥ तत॥ शशिमंडलाद्रश्मिभिर्भानुमंडलं॥
सैषा त्रय्येव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानादृग्यजुःसाममयं प्रत्युपनीयते॥ ततः स्वमंडलादसौ सर्वोऽमृत

रसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जननिमित्तं तस्मा जनितस्माद्वृष्टिसंघा
दितौषधिमयादन्नाज्जनितरेतोरक्तात्पुनर्यज्ञोत्पत्त्या वृत्त्वग्भिरिति संग्या पुनरन्नमन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमेतदखि
लं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितमक्षय्यं परिवर्ततेऽनेनक्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदु
त्पत्तिस्तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः॥ ननु यद्यात्मनः संसरणमनाद्यंतं तर्हि निर्मुक्तिप्रसंगाद
त आह॥ अनादिरात्मसंभूतिर्विद्यतेऽनंतरात्मनः॥ समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः॥ यद्यप्यात्मनो
नादित्वात्संभूतिर्न विद्यते तथात्मनः शरीरव्यापिनस्तथापि पुरुषः शरीरेण समवायी भवति भोगायतनेषु
सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुंक्त इत्येवंभूतेन संबंधेन संबंधी भवत्येव॥ स च समवायो मोहेच्छाद्वेषजनितक
र्मनिर्मितो नरूनिसर्गजातः॥ तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्निर्मुक्तिः॥ आत्मनो जगज्जन्मोत्पत्तिं प्रपंच
यितुमाह॥ सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः॥ मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमं॥ पृथि

मि॰ प्रा॰
६२

वीपादृतस्तस्यशिरसोघोरोजायत॥ नस्तः प्राणादिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी॥ मनसश्चंद्रमाजातश्चक्षुष
श्चदिवाकरः॥ जघनादंतरितंच जगत्सचराचरं॥ योसौसकलजीवात्मकतयाप्रपंचोत्म कुतयाप्यसहस्रात्मावहु
रूपस्तथासकलजगद्धेतुतयादिदेवोमयासुष्टाकसुदाहृतस्तस्यवदनभुजसक्थिचरणजातायथाक्रमसग्रज
न्मादयश्चत्वारोवर्णास्तथातस्यपादाद्भूमिः मस्तकात्सुरस घ्राणाद्घ्राणाः कर्णात्ककुभः स्पर्शात्पवनोवदना
द्धुतवहोमनसः शशांकोनेत्राद्भानुर्जघनात् गगनंजंगमात्मकं॥ जगप॥ अत्रचोदयंति॥ यद्येवंसकर्मब्रह्मान्या
पयोनिषुजायते॥ ईश्वरः सकथंभावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते॥ देवस्ययोगीश्वर॥ यद्यात्मैवजीवादिभावंभजते
तर्हिकथमसौपापयोनिषुम्लेच्छपश्वादिषुजायते॥ अथमोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात्तत्रजन्मेत्युच्यते॥ तत्र
न॥ यस्मादसावीश्वरः स्वतंत्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः संयुज्यते॥ किंच॥ करणैरन्वितस्यापिपूर्वकृतानं
कथंचन॥ वेत्तिसर्वगतं कस्मात्सर्वगोपिनवेदनां॥ तथेदमप्यत्रदूषणंमनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापित

शिव
६२

स्यात्मनः पूर्वकृतानांजन्मांतरानुभूतविषयंकस्मान्नोत्पद्यते॥ तथासर्वप्राणिगतांवेदनांसुखादिरूपांस्वयंसर्व
गोपिसर्वदेहगतेप्यपिकस्मान्नवेत्ति॥ तस्मादात्मैवेश्वरोजीवादिभावंभजतइत्ययुक्तं॥ तत्रपूर्वचोद्यस्योत्तरमाह॥
अंत्यपक्षिस्थावरतांमनोवाक्कायकर्मजैः॥ दोषैःप्रयातिजीवोयंभवंयोनिशतेषुच॥ यद्यपीश्वरः स्वरू
पेणस्वस्वतंत्रोनानंदलक्षणस्तथाप्यविद्यासमावेशवशात्मोहरागादिभावैः अभिभूयमानोनानादीनयोनि
जननसाधनंमानसादित्रिविधंकर्मनिश्चयमाचरति॥ तेनचांत्यादिहीनयोनितामापद्यते॥ अंत्याश्चंडालाद
यः॥ पक्षिणः काकादयः॥ स्थावरावृक्षादयः तेषांभावोंत्यपक्षिस्थावरतां यथाक्रमेणमनोवाक्कायारब्धक
र्मदोषैर्जन्मसहस्रेष्वपिजीवः प्राप्नोति॥ किंच॥ अनंताश्चयथाभावाः शरीरेषुशरीरिणां॥ रूपाण्यपित
थैवेहसर्वयोनिषुदेहिनां॥ शरीरिणांजीवानांशरीरेषुभावा अभिप्रायविशेषाः सत्वाद्युद्रेककृतास्तद्यथानं
नास्त्यथातत्कार्याण्यपिरूपाणिकुब्जवामनत्वादीनिदेहिनांसर्वयोनिषुभवंति॥ ननुयदिकर्मजन्यानिकुब्ज

मि॰ प्रा॰
६८

त्वादीनितरदिकर्मानंतरमेव तैर्भवितव्यमित्याशंक्याह॥ विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते॥ इह वामुत्र वै
केषां भावस्तत्र प्रयोजनं॥ केषांचित् ज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहांतरे भवति केषांचित्कारीर्या
दिकर्मणां वृष्ट्यादिफलमिहैव भवति॥ केषांचिच्चित्रादीनां पशुलाभादिकमिह देहांतरे वेत्यनियतं न त्वनंतरमेव
कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः॥ अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलकत्वे सत्वादिभाव एव प्रयोजकम्। तस्य
द्रायतत्वात्तुलतारतम्यस्य॥ मनोवाक्कायकर्मजैरं त्यादियोनितां प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपंचयितुमाह॥ परद्र
व्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिंतयन्॥ वितथाभिनिवेशी च जायतेंत्यासु योनिषु॥ परधनानि कथमहम
पहरेयमित्याभिमुख्येन ध्यायंस्तथानिष्टानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिंतयन्वितथे अ
सत्यभूते वस्तुन्यभिनिवेशः पुनः पुनः संकल्पस्तद्योग्यश्चंडालाद्यंत्ययोनिषु जायते॥ किंच॥ पुरुषोऽनृ
तवादी च पिशुनः परुषस्तथा॥ अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते॥ यस्तु अनृतवदनशीलः पुरुषः पि

शिव
६८

शुनः कर्णेजपः परुषः परोद्वेगकरभाषी॥ अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासंगतार्थवादी च॥ बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वविस्या
दितारतम्यात् हीनोत्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते॥ किंच॥ अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः॥ हिंसक
श्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते॥ अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्चाविहितमार्गेण प्राणिनां
घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात् गुल्मलताप्रतानादिस्थावरेषु च जायते॥ सत्वादिगुणपरिपाकमाह॥
आत्मज्ञः शौचवान्दांतस्तपस्वी विजितेंद्रियः॥ धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्विको देवयोनितां॥ आत्मज्ञो विद्या
धनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान्बाह्याभ्यंतरशौचयुक्तः॥ दांत उपशमान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितयोयु
क्तः नयेंद्रियार्थेष्वप्रसक्तो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिरतो वेदार्थवेदी च यः स सात्विकः सत्त्वसत्त्वोद्रेकता
रतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टनरसुरयोनितां प्राप्नोति॥ किंच॥ असत्कार्यरतोऽधीर आरंभी विषयी च यः॥ सरा
जसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति॥ असत्कार्येषु सूर्पवादित्रनृत्यादिष्वभिरतो यस्तथास्यप्रचितः॥ सदा का

सि॰ प्रा॰
६१

यो कुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च रजोगुणयुक्तस्तद्गुणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानंतरमुत्पत्तिं प्रा
प्नोति॥ तथा॥ निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा॥ प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः॥ यः पुनर्नि
द्राशीलः प्राणिपीडाकरो लोभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मादिनिंदकोऽयाचनशीलः प्रमादवान्कार्याकार्यविवेक
शून्यो विरुद्धाचारश्चासौ तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्याद्धीनहीनतरपश्वादियोनिषु जायते॥ एवोक्तमुपसंहर
ति॥ रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह॥ भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते॥ य एवमविद्याविष्टः स्वमा
नात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन्नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्र
हणं प्राप्नोति॥ इतीश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्यानवकाशः॥ यदपि करणैरन्वितस्यापी
ति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह॥ मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः॥ तथाऽविपक्वकरण आत्मज्ञान
न क्षमः॥ यद्यप्यात्मांतःकरणादिज्ञानसाधनैः संयुक्तस्तथापि जन्मांतरानुभूतार्थविवोधेन समर्थः॥ अविपक्वक

सि॰ ६२

रणो रागादिमलाक्रांतचित्तो यस्मात् यथादर्पणो मलच्छन्नो रूपज्ञाने त्वात्मज्ञाने समर्थो न भवति॥ न तु प्रागभवीयज्ञान
स्यात्मप्रकाशत्वात्तस्य च स्वतः सिद्धत्वान्न ज्ञानानुपलंभो युक्त इत्याशंक्याह॥ कट्वर्वारौ यथाऽपक्वे मधुरः सन्रसो
ऽपि न॥ प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता॥ अपक्वे कट्वेर्वारौ तिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसो
यथा नोपलभ्यते॥ न यात्मन्यपक्वकरणे विद्यमानापि तत्ताज्ञानता प्राग्भवीयवस्तुगोचरा न प्राप्यते॥ वेत्ति सर्व
गतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनां इति यदुक्तं॥ तत्रोत्तरमाह॥ सर्वाश्रयां निजे देहे देही विंदति वेदनां॥ योगी मुक्तश्च
सर्वासां यो न वाप्नोति वेदनां॥ यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिरूपां वेदनां स्वकर्मोपा
र्जितएव देहे प्राप्नोति॥ नरो देहांतरगतां भोगाय तन्नारंभात्स्वैर्लक्षण्या देव॥ यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहंकारादिः स स
कलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादि संविरं वेदिता भवति॥ परिपक्वकरणत्वात्॥ ननु एकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु
भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशंक्याह॥ आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्॥ तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्वि

वांश्चुमान्॥ यथैकमेव गगनं कूपकुंभाद्युपाधिभेदेन भिन्नं नानेवानुभूयते॥ यथा वा भानुरेकोपि भिन्नेषु जलभाज
नेषु करकमणिकमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते॥ तथैकोप्यात्मांतःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते॥ इती
यदृष्टांतोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थं॥ पंचभूतान्यात्मषष्ठान्याह ते युगपत्प्रभुः इत्याद्य
र्धमर्थमुपसंहृत्याह॥ ब्रह्म खानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः॥ इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरं
॥ब्रह्म आत्मा खं गगनमनिलो वायुस्तेजोग्निर्जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते धातवः शरीरं व्याप्य धारयंतीति
धातवोभिधीयंते॥ तत्र खादयः पंच धातवो लोकत्वेनेष्यंते इति लोका जगदिति यावदेष चिद्धातुरात्मा एतस्मा
ज्जगज्जायते समुदायात्स्थावरजंगमात्मकं जगदुत्पद्यते॥ कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्यत आह॥ मृद्दंडचक्र
संयोगात्कुंभकारो यथा घटं॥ करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः॥ हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः॥
निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः॥ करणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु॥ सृजत्यात्मानमात्मा

च संभूय करणानि च॥ यथा हि कुलालो मृद्दंडचक्रचीवरादिकं करणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानावि
धं कार्यजातं रचयति॥ यथा वा वर्द्धकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैरेकं गृहाख्यं कार्यं करोति॥ यथा
वा हेमकारकः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुंडलादिकार्यमुत्पादयति॥ यथा वा कोशका
रकः कीटविशेषो निजलालया स्वबंधनं कोशमारभते॥ तथात्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि प
रस्परसापेक्षाणि तथा करणानि च श्रोत्रादीन्युपादायास्मिन्संसारे तासु तासु सुरादियोनिषु स्वस्वभेदका
त्मानं निजकर्मवशेन स्वदेहशरीरितया सृजति॥ किं पुनर्वैषयिकत्वान्नेंद्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्या
शंक्याह॥ महाभूतानि सत्यानि यथात्माहि तथैव हि॥ कोन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति॥ वाचं वा को वि
जानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुतां॥ यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात्तथात्मापि सत्यो
अन्यथा यदि बुद्धींद्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता धर्मवान्स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिंद्रियेण दृष्टं वस्तु त्वचेन स्पर्शनेंद्रियेण को

सि॰प्रा॰
७१

विजानातियमहमद्राक्षं तमहं स्मरामीति॥ तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वा
गीयमिति कः प्रत्यभिजानाति॥ तस्मान्न ज्ञानेंद्रियातिरिक्तो ज्ञाताभ्युपगंतव्य इति सिद्धं॥ किंच॥ अतीतार्थस्मृतिः
कस्य कोवास्वप्नस्यकारकः॥ जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः॥ शब्दादिविषयोपयोगं कर्मणा मनसा
स्वप्नस्य कारकः॥ जातिरूपं वयो वृत्तविद्यादिभिरहंकृतः॥ गिरा॥ यथात्माभ्युपगतस्तस्यानुभूतार्थगोचरा
स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्काराद्बोधनिबंधना कस्य भवेत्। अन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते॥
तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः॥ नहींद्रियाणां उपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वं॥ तथाहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न
इत्येवंविधानुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थ
मुपयोगं मनो वाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धींद्रियव्यतिरिक्तः आत्मा स्थितः॥ उपासनाविशेषविध्यर्थं सं
सारस्वरूपं विवृण्वन्नाह॥ ससंदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा॥ विप्लुतः सिद्धमात्मानं असिद्धोपि हि

सि॰
७

मन्यते॥ योसौ पूर्वोक्त आत्मा विस्मृतोहंकारदूषितः॥ स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति संदिग्धमतिर्भवति॥
तथाऽसिद्धोप्यकृतार्थोपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते॥ किंच॥ मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति
स्थितिः॥ हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा॥ तस्य विस्मृतमतेर्मम कलत्रपुत्रप्रेष्यादयोहमेषामित्य
तीव ममताकुला स्थितिर्भवति॥ तथा॥ हिताहितकरेकार्ये प्रकरे स विस्मृतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवे
त्॥ किंच॥ ज्ञेये प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान्॥ अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी॥ एवं च तेवि
नीतात्मा वितथाभिनिवेशवान्॥ कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते॥ ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञस्तस्मिन्ना
त्मनि प्रकृतौ चात्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहंकारादाव विशेषवान् अविवेकान्नभिज्ञो भवति॥ तथान
शनहुताशनांबुप्रवेशविषाशनादिषु विस्रब्धवशात्कृतप्रयत्नो भवेदेवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीता
त्मा असंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः संस्तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन बध्यते शरीरग्रह

मि·प्रा·
७२

णद्वारेण कथं पुनस्तस्य विस्रंभो भवतीत्यत आह ॥ आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥ तत्कर्मणामनुष्ठा
नं संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ स्त्र्यालोकालंभविगमः सर्वभूतात्मदर्शनं ॥ त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषाय
धारणं विषयेंद्रियसंरोधस्तंद्रालस्यविवर्जनं ॥ शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनं ॥ नीरजस्तमता स
त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ॥ एतैरुपायैः संशुद्धः सत्वयोग्यमृती भवेत् ॥ द्विपार्श्वमाचार्यसेवा वेदांतार्थे
षु पातंजलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वं तत्प्रतिपादितध्यानादिकर्मणामनुष्ठानं सत्पुरुषसंगः प्रि
यहितवचनत्वं ललनालोकनालंभयोः परित्यागः सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं ॥ समत्वदर्शनं ॥ परिग्रहाणां च पुत्र
क्षेत्रकलत्रादीनां त्यागो जीर्णकाषायधारणं तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादींद्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधस्तं
द्रारूकारिणी आलस्यमनुत्साहस्तयोर्विशेषेण त्यागः ॥ शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिरास्थिचित्वादिदोषा
नुसंधानं ॥ तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शस्त्यागरजस्तमोविधूरता प्रा

शिव
७१

कामादिभिर्विशुद्धिः निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः ॥ शमो वाह्यांतःकरणसंयमः ॥ एतैराचार्योपासनादिभिरुपा
यैः सम्यक्संशुद्धः केवलसत्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेन्मुक्तो भवति ॥ कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह ॥
तत्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्वयोगात्परिक्षयात् ॥ कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः ॥ प्रवर्तते ॥ आत्माख्यतत्वस्मृ
तेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्वशुद्धियोगात्केवलसत्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परिजयात्सत्पुरुषाणां
च संबंधादात्मयोगः प्रवर्तते ॥ किंच ॥ शरीरसंक्षयेयस्य मनः सत्वस्थमीश्वरं ॥ अविप्लुतमतेः सम्यक् सजा
तिस्मरतामियात् ॥ यस्य पुनर्योगिनो विप्लुतमते शरीरसंक्षयसमये मनः सत्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्व
रं प्रति व्याप्रियते ॥ स यद्ध्यानाप्रयोगप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति ॥ तर्हि विशिष्टसंस्कारस्याटववशेन
जात्यंतरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात्तत्स्मरणेन च जातोद्वेगस्तद्विछे
दकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ यस्तु यपुसंस्कारतया पूर्वजातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्याह ॥ यथा हि भरतोव

शि॰ प्रा॰
७३

नैर्वर्णयस्यात्मनस्तनुं॥ नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः॥ भरतो नटः॥ स यथा रामरावणादिनानारू
पाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति रंजयति तथैवात्मा तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुब्ज
वामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते॥ किंच॥ कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च॥ ग
र्भस्य वैकृतं दृष्टं अंगहीनादिजन्मनः॥ न केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं॥ किंतु कालकर्मणी स्वकरणस्व
पितृबीजदोषो मातृदोषश्चेति॥ सर्वमेतत्सहकारिकारणमेतेन दृष्टादृष्टरूपेण कारणकलापेन गर्भस्यांगहीन
त्वादिविकारो जन्मन आरभ्यानियमात्तत्कालो दृष्टः॥ ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्यखिलविकारविनाशे
कर्मणो नाशात्कथं तन्निबंधनः प्रथममपिंडपरिग्रह इत्याह॥ अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन वा शरीरेण व
ना त्मायं न मुक्तः सर्वैः कथंचन॥ मनोहंकारो प्रसिद्धौ॥ गतिः संसृतस्तद्धेतुभूतो दोषराशिः॥ कर्मफलं धर्माधर्मरू
पं॥ शरीरं लिंगात्मकं॥ एतैरहंकारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः॥ ननु प्रतिनियतकर्मणां जी

शि॰ कृ॰
७३

वानां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्युक्ता न पुनः संग्रामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय इत्याशंक्याह॥ वर्त्याधारस्नेह
योगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः॥ विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः॥ यथा हि खलु तैलक्लिन्नानेकवर्तिवर्ति
नीनां नानाज्वालानां युगपत्स्थितिस्तासां वर्त्तीनां द्रुततरयोपयमानपवनाहतिरूपविपत्तिहेतूपनिपात
यौगपद्यादयुगपदुपरतिर्व्यथा भवति॥ तथैव रथिसारथिवाजिकुंजरादिजीवानां युद्धस्योपरतिहेतुयौगपद्या
दकालेपि प्राणपरिक्षयो नानुपपन्नः॥ एतदुक्तं भवति॥ प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्ध
कार्यकरदृष्टहेतूपनिपातेन प्रतिबंध इति॥ मोक्षमार्गमाह॥ अनंता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि॥
सितासिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः॥ ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमंडलं॥ ब्रह्मलोकमति
क्रम्य तेन याति परां गतिं॥ योसौ हृदि प्रदीपवत्स्थितो जीवस्तस्यानंता रश्मयो नाड्यः सुखदुःखहेतुभूता द्वासप्तति
सहस्राणि त्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तेषां मध्ये एको रश्मिरूर्ध्वमवस्थितो यो सौ मार्तंड

सि·प्रा· ७५

मंडलंनिर्भिद्यहिरण्यगर्भनिलयंचातिक्रम्यवर्ततेतेनजीवःपरांगतिमपुनरावृत्तिलक्षणांप्राप्नोति॥स्वर्गमार्ग
माह॥यस्यात्म्यद्रश्मिशतमूर्द्धमेवव्यवस्थितं॥तेनदेवशरीराणिसधामानिप्रपद्यते॥यस्यात्मनोमुक्तिमार्ग
मतः॥इष्मेरन्यद्रश्मिशतमूर्द्धाकारमेवव्यवस्थितं॥तेनसुरशरीराणितैजसानिसुखैकभोगाधिकरणानि
सधामानिकनकरजतरत्नरचितामरपुरवरसहितानिप्रपद्यते॥संसरणमार्गमाह॥येनैकरूपाश्चाधस्ता
द्रश्मयोस्यमृदुप्रभाः॥इहकर्मोपभोगाय्यतैःसंसरतिसोऽवशः॥येपुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयोमृदुप्रभा
स्तैरिहफलोपभोगार्थसंसारेसंसरति॥अवशः॥स्वकृतकर्मपरतंत्रः॥भूतचैतन्यवादिपक्षंपरिजिही
र्षुराह॥वेदैःशास्त्रैःसविज्ञानैर्जन्मनामरणेनच॥आर्त्यागत्यातथागत्यासत्येनह्यनृतेनच॥श्रेयसासु
खदुःखाभ्यांकर्मभिश्चशुभाशुभैः॥निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैःफलैः॥तारानक्षत्रसंचारैर्जाग
रैःस्वप्नजैरपि॥आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा॥मन्वंतरैर्युगप्राप्त्यामंत्रौषधीपकलैरपि॥विज्ञा

सि· ७

त्वानंवेद्यमानंकारणंजगतस्तथा॥वेदैःसएषनेतिनेतीत्यात्मेतिअस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणिपादमि
त्यादिभिः॥शास्त्रैश्चमीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः॥विज्ञानैश्चममेदंशरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैस्त
थाजन्ममरणाभ्यांजन्मांतरानुष्ठितधर्माधर्मनियताभ्यांदेहातिरिक्तात्मानुमानं॥आर्त्याजन्मांतरगतक
र्मानुष्ठानान्नियतया॥तथागमनागमनाभ्यांज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपिभौतिकदेहातिरिक्तानुमा
नं॥नहिदेहस्यचैतन्यादिसंभवतियतःकारणगुणप्रक्रमेणद्रव्येवैशेषिकगुणारंभोदृष्टः नचतत्कारण
भूतपार्थिवपरमाण्वादिषुचैतन्यादिसमवायःसंभवति॥तदारब्धस्तंभकुंभादिभौतिकेष्वनुपलंभात्॥न
चमदशक्तिवद्गुडकादिद्रव्यांतरसंयोगाज्जइतिवाच्यं॥शक्तेःसाधारणगुणत्वात्ततोभौतिकदेहातिरिक्तश्चैतन्यादि
समवायिकर्तव्यः॥सत्यानृतेप्रसिद्धेयोरितऽप्राप्तिःसुखदुःखेआमुष्मिकेतथाशुभकर्मानुष्ठानमश
शुभकर्मपरित्यागः॥एतैश्चज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानं॥निमित्तंभूकंपादिशाकुनंज्ञानंपिंगलादिप

सि॰प्रा॰
७५

तन्निचेष्टा लिंगकं ज्ञानं॥ ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्ता नित्योतींषि नक्ष
त्राण्यश्वयुक्प्रभृतीनि एतेषां संचारैः शुभाशुभफलद्योतनैः जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सस्थिशरी
रादिदर्शनैस्तथा स्वप्नजैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिदर्शनैस्तथा काशगंगेश्वरजीवोपभोगार्थतया स्व
र्गैस्तथा मन्वंतरप्राप्त्या युगांतरप्राप्त्या देहोत्पद्यमानपातयामंत्रौषधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्मा
द्यैः साक्षात्परंपरया वा देहेरूपपद्यमानैर्वेद्यमानं देहमुनयो वितज्ञानीना॥ किंच॥ अहंकारः स्मृतिर्मेधा दे
बोबुद्धिः सुखं धृतिः॥ इंद्रियांतरसंचार इच्छाधारणजीविते॥ स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसोगतिः॥
निमेषश्चेतना यत्न आदानं पांचभौतिकं॥ अत एता निरस्यंते लिंगानि परमात्मनः॥ तस्मादस्ति परो देह
दात्मा सर्वग ईश्वरः॥ अहंकृतिरहंकारः॥ स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबंधनास्तन्य
या नाद्रिगोचरा॥ सुखमरिक्तं॥ धृतिर्धैर्यं॥ मिंद्रियांतरेण दृष्टे येंद्रियांतरस्य संचारो यमहमद्राक्षं त

सि॰

महं स्पृशामीत्येवमनुसंधानरूप इंद्रियांतरसंचारः॥ अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिंगत्वं॥ पूर्वश्लो
के तु गमनस्य वचनादिहेतुतयार्थिकं लिंगत्वमित्यपौनरुक्त्यं॥ तथा धारणं शरीरस्य जीवितं प्राणधारणं॥
स्वर्गो नियतदेहांतरोपभोग्यः सुखविशेषः॥ स्वप्नः प्रसिद्धः॥ पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया
लिंगत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यं॥ भावानामिंद्रियादीनां प्रेरणं॥ मनसो गतिश्चेतनाभिध्यानं आत्मा॥
निमेषः प्रसिद्धः तथा पंचभूतान्यमुपादानं॥ यस्मादेतानि लिंगानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परंपरया
वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यंते॥ तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धं॥ क्षेत्रस्वरूपमा
ह॥ बुद्धींद्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेंद्रियाणि च॥ अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि॥ अव्यक्त आत्मा क्षे
त्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते॥ ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसत्सदसच्च यः॥ बुद्धींद्रियाणि श्रोत्रादीनि॥ सार्थानि
शब्दादिविषयसहितानि॥ मनः॥ कर्मेंद्रियाणि वागादीनि॥ तथाहंकारो बुद्धिश्च निश्चयात्मिका॥ पृथिव्यादी

मि॰ प्रा॰
७६

निपंचभूतानिअव्यक्तंप्रकृतिरित्येतत्क्षेत्रमस्ययोसाक्षीश्वरः सर्वगतोऽनंतएवसद्रूपः ॥ प्रमाणंतराग्रासुत्वार
सत्वस्यश्वप्रतीतिकत्वात्सरसद्रूपोसावात्माक्षेत्रज्ञइतिनिगद्यते ॥ बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह ॥ बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता
ततोहंकारसंभवः ॥ तन्मात्रादीन्येहंकारादेकोत्तरगुणानिच ॥ सत्वादिगुणसाम्यमव्यक्तं ॥ ततस्त्रिप्रकारा
याः सत्वरजस्तमोमय्याबुद्धेरुत्पत्तिः ॥ तस्याश्चवैकारिकस्तैजसोभूतादिरितित्रिविधोहंकारउत्पद्यते ॥ तत्र
तामसाभूतादिसंज्ञकादहंकारात्तन्मात्राणिआदिग्रहणात्स्मरणादीनि ॥ तानिचैकोत्तरगुणान्युत्पद्यंते ॥ चशा
द्वाहैकारिकतैजसाभ्यांबुद्धिकर्मेंद्रियाणांउत्पत्तिः ॥ गुणस्वरूपमाह ॥ शब्दः स्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चतद्गुणाः ॥
योयस्मात्तिःसृतश्चैषांसतस्मिन्नेवलीयते ॥ तेषांगगनादिपंचभूतानांएकोत्तरवृद्ध्यापंचशब्दादयोगुणावेदि
तव्याः ॥ एषांतुबुद्ध्यादिविकाराणांमध्येयोयस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नःसतस्मिन्नेवसूक्ष्मारूपेणप्रलयसमयेप्र
लीयते ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह ॥ यथात्मानंसृजत्यात्मातथावः कथितोमया ॥ विपाकात्त्रिःप्रकाराणांक

शि॰
७

र्मणामीश्वरोपिसन् ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवगुणास्तस्यैवकीर्तिताः ॥ रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यतेत्वसौ
अनादिरादिमांश्चैवसएवपुरुषःपरः ॥ लिंगैरिंद्रियग्राह्यरूपःसविकारउदाहृतः ॥ मानसादित्रिप्रकारकर्मणां
विपाकादीश्वरोपिसन्नात्मायथात्मानंसृजति ॥ तथायुष्माकंकथितासत्वादयश्चगुणास्तस्यैवाविद्याविष्ट
स्यकीर्तितास्तथासएवरजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिहसंसारेभ्राम्यतीत्यपिकथितं ॥ सएवानादिःपरमपु
रुषःशरीरग्रहणेनादिमान्कुब्जवामनत्वादिविकारसहितस्तथास्थूलाकारतयापरिणतोलिंगैरिंद्रियैर्संग्रा
ह्यरूपउदाहृतः ॥ स्वर्गमार्गमाह ॥ पितृयानोजवीथ्याश्चयदगस्त्यस्यचांतरं ॥ तेनाग्निहोत्रिणोयांतिस्वर्गकामादि
वंप्रति ॥ अजवीथ्यगस्त्यमार्गस्यागस्त्यस्यचयदंतरमसौपितृयानस्तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः स्वर्गंप्राप्नुवंति ॥
किंच ॥ येचदानपराः सम्यगष्टाभिश्चगुणैर्युताः ॥ तेपितेनैवमार्गेणसत्यव्रतपरायणाः ॥ येचदानादिस्मार्तकर्मपराः
सम्यग्दंभरहिताः तथाष्टाभिरात्मगुणैर्दयाक्षांतिरनसूयाशौचमनायासोमंगलमकार्पण्यमस्पृहेतिगौतमादि

प्रतिपादितैर्युक्तास्तथा येवसत्यवदनंनिरतास्तेपितेनैवपितृयानेन सुरसदनमाक्रमंति॥ ननुनैमित्तिकादिप्रतिसंव
रे खिलाध्यापकमलयादविदितवेदास्तस्योपरितना जनाः कथमिवाग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यंति॥ कथंतरंभाकृत
कर्मणिः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यंतीत्यत आह॥ तत्राष्टाशीतिसाहस्रामुनयो गृहमेधिनः॥ पुनरावर्तिनोवीजभूता
धर्मप्रवर्तकाः॥ तत्रपितृयाने अष्टाशीतिसहस्रसंख्यामुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावर्तिधर्मिणः सर्गादौ
वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे वीजभूताः संतोग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः अतो न प्रागुक्तदोषसमासं
गः॥ किंच॥ सप्तर्षिनागवीथ्यंतरे देवलोकं समाश्रिताः॥ तावंत एव मुनयः सर्वारंभविवर्जिताः॥ तपसा ब्रह्म
चर्येण संगत्यागेन मेधया॥ तत्रगत्वावतिष्टंते यावदाभूतसंप्लवं॥ सप्तर्षयः प्रसिद्धाः॥ नागवीथ्यैरावतपथः॥
तदंतरालेतावंत एवाष्टाशीतिसहस्रसंख्यानयः॥ सर्वारंभविवर्जिताः॥ केवलज्ञाननिष्ठास्तपो ब्रह्मचर्य
युक्तास्तथासंगत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः॥ आभूतसंप्लवं प्राकृतप्रलय पर्यंतमवतिष्टंते॥ तत्रचस्थिताः

स्वस्यादाध्यात्मिकधर्मणांप्रवर्तकाः॥ कथंभूतास्तेमुनयइत्यत आह॥ यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्त
थाश्लोकाः सूत्राणिभाष्याणि यच्च किंचनवाङ्मयं॥ यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाद्धेतुभूतादेवेदाः पुराणांगविद्यो
पनिषदश्च नित्यभूता एवाध्यंतपरंपरायाताः प्रवर्तताः तथाश्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च शाब्दानुशासन
मीमांसागोचराणि भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्वेदादिकं वाङ्मयं तदपि यत्सकाशात्प्रवृत्तं
तथाविधास्तेमुनयो धर्मप्रवर्तकाः॥ एवं सति वेदस्यापिनानित्यतादोषप्रसंगः॥ ततः किमित्याह॥ वेदानुव
चनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपोदमः॥ श्रद्धोपवासस्वातंत्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः॥ वेदस्यनित्यत्वेसतितत्प्रामाण्यबला
द्वेदानुवचनादयः सत्वशुद्ध्यापादानद्वारेणात्मज्ञानस्यहेतवइत्युपपन्नं भवति॥ किंच॥ सद्याश्रमैर्विजिता
स्यः समस्तैरेवमेव च॥ द्रष्टव्यस्त्वथमंतव्यः श्रोतव्यश्चद्विजातिभिः॥ य एनमेवंविंदंतियेवारण्यकमाश्रिताः॥
उपासतेद्विजाः सत्यंश्रद्धयापरयायुताः॥ यस्मान्नित्यतयात्मप्रमाणभूतोवेदस्तस्मादस्यावुक्तमार्गेणसकला॰

मि॰ प्रा॰
७८

अमिभिर्नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यस्तमेव प्रकारं दर्शयति द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरोक्षीकर्तव्य स्तत्रोपायं दर्शयति॥
श्रोतव्यो मंतव्य इति॥ प्रथमतो वेदांतश्रवणेन निर्णतव्यस्तदनंतरं मंतव्यो युक्तिभिर्विचारयितव्यस्ततो सौ ध्या
नेनापरोक्षीभवति ये द्विजा तयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः संतो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः॥ एवमुक्तेन मार्गेणैनमात्मा
नं सत्यं परमार्थभूतमुपासते॥ तआत्मानं विंदंति लभंते प्राप्नुवंति॥ प्राप्तिमार्गं देवयानमाह॥ क्रमात्ते संभ
वंत्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरं॥ अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतं॥ ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकि
कान्॥ करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते॥ ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्ति
मार्गभूतेषु विश्रम्य तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवंति॥ अर्चिर्वह्निरहर्दिनं॥ शुक्लं पक्ष॥ तथोत्तरायणं॥
सुरसद्म॥ सविता सूर्यः वैद्युतं च ते तस्थानेवं क्रमाद्धर्विरादिस्थानगतान् मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकभा
जः करोति॥ तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते॥ किंतु आकल्पप्रतिसंचरावसरे त्यक्तलिंगशरीराः परमा

श्री

त्मन्येकीभवंति॥ पूर्वोक्तपितृयाणमाह॥ यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः॥ धूमं निशां कृष्णपक्षं द
णायनमेव च॥ पितृलोकं चंद्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीं॥ क्रमात्ते संभवंतीह पुनरेव व्रजंति च॥ एतद्योन विजा
नाति मार्गद्वितयमात्मवान्॥ दंदशूकः पतंगो वा भवेत्कीटोऽथवा कृतिः॥ ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्व
र्गफलभोक्तारस्ते क्रमाद्धूमादिचंद्रपर्यंतपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः
प्राप्य व्रीह्याद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजंति॥ एतन्मार्गद्वयं अप्रमत्तो यो न विजानाति
मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति स दंदशूको भुजगः पतंगः शलभः कृमिः॥ कीटो वा भवेत्॥ उपा
सनाप्रकारमाह॥ ऊरुस्थोत्तानचरणान्सव्ये न्यस्योत्तरं करं॥ उत्तानं किंचिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य वोरसा॥ नि
मीलिताक्षः सत्वस्थो दंतैर्दंतानसंस्पृशन्॥ तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः॥ संनिरुध्येंद्रि
यग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः॥ द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्॥ ततो ध्येयः स्थितो योसौ हृदये

मि.प्रा
७१

दीपवत्प्रभुः ॥ धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ ऊरुस्थावुत्तानचरणौ यस्य सततयोः कोवह्नपद्मासनः
॥ तयोत्तानेसव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं च किंचिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तंभयित्वा नयनानिमीलिता
क्षः सत्वस्थः कामक्रोधादिरहितो दंतैर्दंतानसंस्पृश्यन्तथा तालुनिस्थिता अचला जिह्वा यस्य सततयो
क्तः ॥ तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निःप्रकंपनतया सम्यगिंद्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य ना
तिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामा
भ्यासमुपक्रमेत ॥ ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकंपः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः ॥
तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् तथा धारणां धारयेद्धारणास्वरूपं च जानुभ्रमणेन छोटिकादान
कालेन मात्राभिः पंचदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंशद्भिर्मध्यमः पंचचत्वारिंशद्भिरुत्तमः अस्त्येवं प्रा
णायामत्रयात्मिकैका धारणा ॥ तास्तिस्रो योगः प्राह्वाचास्ता धारये ॥ यथोक्तमन्यत्र ॥ संभ्रम्य छोटि

उद्घात्कं रात्र्यं जानुमंडले ॥ मात्राभिः पंचदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो ...
रणा तथा ॥ तिसृभिस्तिसृभिः स्तैकैका ताभिर्योगस्तथैव चैते ॥ धारणात्मकयोगाभ्यासप्रयोजनमाह ॥ अंत
र्द्धानस्मृतिः कांतिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ॥ निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनं ॥ अर्थानां छंदतः सृष्टिर्यो
गसिद्धेश्च लक्षणं ॥ सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ अणिमाद्यष्टापरैरदृश्यत्वमंतर्द्धानं स्मृति
रतींद्रियेष्वप्यर्थेषु मत्वादेरिव स्मरणं ॥ कांतिः कमनीयतरशरीरता नानागतेष्वप्यर्थेषु तथा श्रोत्रज्ञता अतिदू
रवीप्यसिरस्थोऽभिव्यज्यमानतया श्रोत्रेण मनसा स्वदुष्प्राप्यमपि शब्दानां ज्ञातृता निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनं
॥ स्ववांछावशेनार्थानां करणनिरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिंगं ॥ न चैतावदेव प्रयोजनं ॥
किंतु ॥ सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ ब्रह्मत्वमाप्नोत्येव संभवति ॥ यत्तदानाद्यसंभवे सत्वमुद्रा
वुपायांतरमाह ॥ अथवाप्युभ्यसन्वेदं यस्तकर्म्यवने वसन् ॥ अयाचिताशी मितभुक्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

मि·प्रा·
८०

अथकृतककाम्यनिषिद्धकर्माण्यत्यजन्वेदमभ्यस्यन्नेकांतशीलो अयाचितमिताशनात्पादितसत्वशुद्धिरा
त्मोपासनेनपरांमुक्तिलक्षणांसिद्धिंप्राप्नोति॥ किंच॥ न्यायागतधनस्तत्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः॥ श्राद्
कृत्सत्यवादीवगृहस्थोपिहिमुच्यते॥ सत्यमतिपहारिन्यायेनोपार्जितधनोऽतिथिपूजातत्परोनित्यनै
मित्तिकश्राद्धानुष्ठाननिरतः॥ सत्यवदनशीलः सत्वात्मतत्वध्याननिरतोगृहस्थोपिहिपस्मान्मुक्तिम
वाप्नोति॥ तस्मान्नकेवलमैहिकपारिव्राज्यपरिग्रहएवमुक्तिसाधनं॥ इत्यात्मध्यानप्रकरणं॥ वर्णाश्रमेतरा
णांनोक्तहिधर्मविशेषनरस्तत्रजातिधापतयाप्रतिज्ञातषाडि्वधधर्ममध्ये पंचप्रकारंधर्ममभिधायाधुनाऽवशि
ष्टंनैमित्तिकंधर्मजातंप्रायश्चित्तपराभिलप्यंप्रारिप्सुःप्रथमतस्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्श
नार्थंचार्थवादरूपंकर्मविपाकंतावदाह॥ महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्यदारुणात्॥ कर्मक्षयात्प्र
जायंतेमहापातकिनस्त्विह॥ ब्रह्महत्यादिपंचकस्यमहापातकसंज्ञाकलहाम प परस्तत्र वक्ष्यते॥ तत्रे

शि

[OrderDescription]
,CREATED=19.08.19 14:23
,TRANSFERRED=2019/08/19 at 14:44:01
,PAGES=82
,TYPE=STD
,NAME=S0001499
,Book Name=M-799-DHARAMSHASTRA MI. PRA. TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF

FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF

FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,